

‘dàn zien we en verstaan
we, wat het is:
christel ijk-sociaal!’

*Vrije Universiteit
Amsterdam*

*Historisch
Documentatiecentrum
voor het Nederlands
Protestantisme (1800-
heden)*

*Illustratie omslag:
Naar een afbeelding uit
J. Danel e.a., Naar
ordening. Rond het
Economisch Program van
het Internationaal
Christelijk Vakverbond
(Utrecht 1937),
copyright:
Wereldverbond van de
Arbeid (wva).*

*© P.E. Werkman en
R.E. van der Woude, HDC,
vU Amsterdam, 2003*

*Opmaak:
Hans Seijlhouwer*

*Print:
Reprohouse Amsterdam*

*Alle rechten
voorbehouden
All rights reserved*

‘dàn zien we en verstaan we, wat het is: christelijk- sociaal!’

Bijdragen aan het symposium ‘Wording en Wer-
king’ over de geschiedenis van de christelijk-
sociale beweging op 8 mei 2003

onder redactie van
Paul Werkman en Rolf van der Woude

Voorwoord	7	<i>Inhoud</i>
1. J. de Bruijn		
Opening	8	
2. R.E. van der Woude		
'Dàn zien we en verstaan we, wat het is: Christelijk-Sociaal!'	10	
3. P.E. Werkman		
'O, 't Sociale en 't Christelijk-Sociale is zoo ver af, en toch ook zoo vlakbij	17	
4. A. Bornebroek		
De collectie-Varkevisser	23	
5. R. Dekker		
Gereformeerde Kerken in Nederland en diaconaat	26	
6. P. Hazenbosch		
'Voor het volk, om Christus wil'. Een geschiedenis van het cnv	28	
7. D. Duijzer		
Nützlichkeitsfanatikerin	32	
8. J.J. van Dijk		
Waarom geschiedschrijving zo belangrijk is	35	
9. B. Rutgers van der Loeff		
Van ondernemerschap en levensbeschouwing	38	
10. P. Pasture		
Enkele opmerkingen naar aanleiding van het project en de stellingen	43	
Bijlagen		
1. Stellingen	46	
2. Personalialia	48	
3. Aanwezigen	51	

In mei 2003 ging officieel het meerjarige onderzoeksproject ‘Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging’ van start. Dit project vloeit rechtstreeks voort uit een startsubsidie die door de Stichting Alfa Omega aan het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (hdc) van de Vrije Universiteit is gegeven om een substantiële bijdrage te leveren aan de geschiedschrijving van het protestants-christelijke middenveld.

Prof.dr. J. de Bruijn, directeur van het hdc, gaf op 8 mei 2003 de aftrap tijdens het symposium ‘Wording en Werking’ op de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Voor deze bijeenkomst waren ing. D. Duijzer (I to Nederland en Stichting Alfa Omega), Dr. J.J. van Dijk (vu en lid Tweede Kamer), drs. B. Rutgers van der Loeff (vno-ncw) en dr. P. Pasture (ku Leuven) uitgenodigd om onder leiding van prof.dr. D.Th. Kuiper kritisch te reflecteren op de twee werkdocumenten, die voor het project zijn opgesteld.¹ Hen was tevens gevraagd commentaar te leveren op enkele stellingen over de christelijk-sociale beweging en haar geschiedschrijving. Deze thesen weerspiegelden niet zozeer de visie van de project-medewerkers – het tegenovergestelde was veelal het geval – maar waren geformuleerd om de discussie te scherpen.²

Naast het entameren en uitvoeren van onderzoek wil ‘Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging’ een stimulerend, multidisciplinair platform bieden voor onderzoekers van het protestantse middenveld. Bij wijze van start van deze activiteit waren drs. R. Dekker, drs. A. Bornebroek en drs. P. Hazenbosch, respectievelijk theologe, historicus en econoom en alle drie potentiële participanten, uitgenodigd kort hun lopende onderzoek te presenteren.

Deze bundeling bevat de teksten van de bijdragen, voor zover ze ons ter hand zijn gesteld. De teksten verraden hier en daar hun oorspronkelijke functie: aantekeningen voor een spreekbeurt of commentaar. Ze zijn bewust zo min mogelijk geredigeerd. De bundeling is geen proces-verbaal of verslag. De vragen en opmerkingen uit de zaal zijn niet opgenomen, maar zijn genoteerd en ter harte genomen en zullen zo goed mogelijk betrokken worden bij de verdere uitvoering van het project. In bijlage 3 zijn de namen van de deelnemers aan het symposium opgenomen.

De titel van de bundel is ontleend aan een artikel uit 1920 van ds. J.C. Sikkel in het blad *Patrimonium*, het orgaan van de gelijknamige protestantse werkliedenvereniging.³

Voorwoord

Paul Werkman
Rolf van der Woude

1. P.E. Werkman en R.E. van der Woude, Wording en werking. Programma voor de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging (Amsterdam 2003); P.E. Werkman en R.E. van der Woude, ‘De sociale strijd kan echter niet ontlopen worden.’ Een plaatsbepaling van de christelijk-sociale beweging en mogelijkheden voor een geschiedschrijving (Amsterdam 2003).

2. De stellingen zijn als bijlage toegevoegd.

3. Patrimonium, 8 april 1920.

1. Opening

J. de Bruijn

Hartelijk welkom bij de conferentie 'Wording en Werking', die zojuist begonnen is met een fragment uit een propagandafilm van de Nederlandse Christelijke Landarbeidersbond uit 1939. U hebt op het scherm voornamelijk petten gezien, in die tijd het standskenmerk van de gewone man, maar u hebt ook kunnen zien hoe deze arbeiders stem kregen in en door hun eigen organisatie. Op die manier zouden zij vooral na de Tweede Wereldoorlog een belangrijk onderdeel vormen van het invloedrijke Groene Front.

U bent vandaag niet in zo groten getale opgekomen als de christelijke landarbeiders van weleer. Het psalmwoord 'Hoe zijn de stammen opgegaan' is op u niet van toepassing, maar dat was ook niet de bedoeling van deze studieconferentie waarvoor heel gericht en selectief uitnodigingen zijn verstuurd. Toch was de respons van dien aard, dat wij te elfder ure naar een grotere zaal hebben moeten uitwijken. Dat is een verheugend teken.

De geschiedenis van de Nederlandse christelijk-sociale beweging in de brede betekenis van het woord vormt de inzet van het onderzoeksproject, dat vanmiddag op deze conferentie wordt gepresenteerd en ter discussie wordt gesteld. Daartoe in staat gesteld door een forse financiële bijdrage van de voormalige cbtb, heeft het hdc het initiatief genomen om het historisch onderzoek op dit gebied te intensiveren en een programma op te stellen dat daaraan richting zou kunnen geven.

Het afgelopen jaar is daaraan gewerkt door een kleine onderzoeksgroep, waarvan ook de hoogleraren G.J. Schutte en D.Th. Kuiper deel uitmaakten, zodat een goede wetenschappelijke begeleiding was gewaarborgd. In deze voorbereidende fase is veel werk verzet door de hdc-onderzoekers Paul Werkman en Rolf van der Woude. Zij hebben contacten gelegd, archieven en literatuur verzameld, en samen het onderzoeksvoorstel geschreven, dat in twee brochures aan u is toegezonden. De ene brochure geeft een theoretische onderbouwing van het project, terwijl de tweede brochure een concrete inventarisatie bevat van lopend en nieuw op te zetten onderzoek. Beiden zullen direct een toelichting geven op dit onderzoeksvoorstel en daarna ingaan op uw vragen en commentaar.

Open project

Wat ons voor ogen staat is een open project, waarin allen die op dit gebied werkzaam zijn kunnen participeren, een platform voor onderzoek en kritische discussie, een forum waar publicaties gepresenteerd en besproken kunnen worden. Het Documentatiecentrum wil daarbij graag een ondersteunende en dienstverlenende rol spelen, en hoopt ook zelf een bijdrage te kunnen leveren door onderzoek, collectievorming en fonds-

werving. Uiteraard staat het streven naar samenwerking daarbij voorop.

Ik denk in dit verband bijvoorbeeld aan de redactieraad van het ‘Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging’, een jaarlijkse uitgave van het **cnv** en het **iisg**, en natuurlijk aan het **iisg** zelf en aan de Vakbondshistorische Vereniging, met wie recentelijk contacten zijn gelegd. Maar de kring moet nog breder getrokken worden, want de christelijk-sociale beweging omvat niet alleen de christelijke vakbeweging maar ook andere maatschappelijke organisaties die vanuit een christelijke inspiratie werkten en werken. Daarom zijn voor deze conferentie ook personen en instellingen uit het maatschappelijke middenveld uitgenodigd, die in het verleden betrokken waren bij de conferenties van de Stichting Christelijk-Sociaal Congres.

Op die manier kan dit historische project ook actuele betekenis krijgen. Veel christelijke organisaties zijn weliswaar opgeheven, maar dat betekent nog niet dat het christelijk-sociale gedachtegoed geen maatschappelijke relevantie meer zou hebben. Het feit dat de huidige minister-president hoogleraar christelijk-sociaal denken is geweest aan deze universiteit, en dat de tegenwoordige minister van Justitie voorzitter was van de Stichting Christelijk-Sociaal Congres spreekt wat dit betreft voor zichzelf.

Dames en heren, dan gaan wij nu over tot de orde van de dag. In uw congresmap treft u korte maar informatieve biografietjes aan van de sprekers. Dat ontslaat mij van de plicht hen nader bij u te introduceren. Ik geef nu eerst het woord aan Rolf van der Woude en daarna aan Paul Werkman, beiden als onderzoeksmedewerker verbonden aan het **hdc**, voor een toelichting op het onderzoeksvoorstel.

2. 'Dàn zien we en verstaan we, wat het is: Christelijk-Sociaal'. Theoretische uitgangspunten bij het project 'Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging'

R.E. van der Woude

Het is een goede zaak dat we vanmiddag niet alleen met vakgenoten onder elkaar zijn, maar dat we een gemêleerd gezelschap onder ons gehoor mogen vinden: wetenschappers van verschillende disciplines, mensen die volop bezig zijn het middenveld vorm te geven of in het verleden daarmee bezig zijn geweest, politici en beleidsmakers en zij die hun sporen op deze gebieden al lang en breed verdiend hebben.

Voor zover ik hen ken, zijn het vaak praktische mensen – het type van 'aanpakken' en 'de schouders eronder'. Zij zullen zich misschien afvragen of een theoretisch verhaal nu wel zo belangrijk is. Die vraag is gerechtvaardigd: wat maakt het voor u nu eigenlijk uit door welke sociologen of politicologen wij ons hebben laten inspireren of welke definities we nu hanteren, want ingewikkeld zijn ze allemaal. Moet niet gewoon het verhaal verteld worden. Dus 'ad fontes' – naar de bronnen – zoals de renaissance-wetenschappers al zeiden en aan het werk?

In een dergelijke redenering zit veel waars en wie zo denkt heeft bekende Nederlandse historici achter zich. Johan Huizinga raadde zijn studenten altijd af veel tijd te steken in het bestuderen van de theorie. 'Het leidt u af van het eigenlijke werk', placht hij te zeggen. En Lou de Jong was duidelijker. Theoretische bespiegelingen noemde hij ronduit 'gezwam in de ruimte'.

Ik heb het me dus niet makkelijk gemaakt de theoretische 'klus' aan te nemen. Toch heb ik het gedaan, omdat ik er van overtuigd ben dat theoretische reflectie geen 'Spielelei' is voor beschouwelijk aangelegde dames en heren, maar dat achter elk verhaal, achter elk historisch artikel of boek expliciete en veel vaker nog impliciete theoretische keuzen staan. Ik denk ook dat het voor iedereen goed is daar eens bij stil te staan, zeker nu wij hier bijeen zijn met mensen die bezig willen zijn met het verleden van de christelijk-sociale beweging.

Laat ik u geruststellen. Ik zal u niet lastig vallen met wat je de 'zuivere' geschiedfilosofie zou kunnen noemen. Het gaat dan om vragen als: bestaat er een historische werkelijkheid en is er zuivere kennis over het verleden mogelijk? Waar ik u iets van wil laten zien is wat je de 'pragmatische' geschiedtheorie kunt noemen. Daarbij gaat het om vragen die vanuit de praktijk komen. Het werkt vanonder op. Veel vragen raken dan de methodologie: is de manier waarop wij het onderzoek doen goed? Kiezen wij de juiste methoden? Wat ik bedoel kan ik waarschijnlijk het beste met een voorbeeld aanduiden. Als ik u vraag welke Nederlandse arbeidersvereniging rond de Eerste Wereldoorlog het grootste was, dan krijg ik waarschijnlijk verschillende antwoorden. Maar alleen insiders zullen de Nederlandsche Christelijke Werkmansbond, waarvan dr. J.Th. de

Visser de grote man was, noemen. Pas na 1918 streefden cnv en nvv de christelijke werkmansbond voorbij. Hoe is het mogelijk dat zo'n belangrijke organisatie vrijwel uit het collectief geheugen verdwenen lijkt? Er zijn twee kanten aan te onderscheiden: een theoretische en een praktische. Collega Paul Werkman zal straks iets over de praktische kant zeggen, ik zal een poging wagen dat voor het theoretische te doen, om u zo duidelijk te maken welke ideeën ons tot het project Wording & Werking hebben gebracht.

Embedded journalism

Om dat duidelijk te maken haak ik in op een nieuw fenomeen, waarmee we in de oorlog in Irak kennis hebben gemaakt: de *embedded journalist*. De verslaggever die met de troepen meetroekt en de kijker door zijn videofoon de oorlog laat meebeleven. Het levert pakkende beelden, maar roept ook vragen op. De journalist is feitelijk gedwongen zich te identificeren met de manschappen. Wordt hij daarmee geen verlengstuk van de militaire bevelhebbers? Ik werd getroffen door een ander probleem. Eén van deze frontjournalisten zei heel open: hij had een haarscherp beeld van wat hij meemaakte, alleen de context ging verloren. Het was alsof hij door een heel smalle buis naar een immens tv-scherf keek. Hij had haarscherpe beelden, maar wist niet hoe hij ze moest passen in een groter geheel.

De geschiedenis van de christelijk-sociale beweging is ook vaak opgetekend door *embedded journalists* 'avant la lettre'. Zij gingen mee voorop in de strijd om de uitbouw van de organisaties en deden daar vaak enthousiast verslag van. Hun verhalen zijn terug te vinden in de persverslagen die toen in kranten en periodieken verschenen. De bekendste is wel Roel Hagoort. Hij schreef onder andere enkele gedenkboeken voor Patrimonium. Hij kwam overigens rond voor zijn bedoelingen uit. Een van zijn boeken noemde hij 'een apologie voor de christelijk-sociale beweging'. Je zou haast zeggen: waren alle journalisten zich maar zo bewust van hun drijfveren en zo eerlijk om er voor uit te komen. Hagoort was een kundig verslaggever en belangrijk kroniekschrijver van de christelijk-sociale beweging. Zijn werk is daardoor nog altijd onmisbaar. Maar over wat er rondom de protestants-christelijk kring gebeurde, komen we maar weinig te weten.

Een plek verder van de frontlinie hoeft geen verbetering te zijn. Ook dat laat de oorlog in Irak zien. Zeker een bataljon generaals, kolonels, sergeants en korporaa's buiten dienst en niet te vergeten de deskundologen van universiteiten en wetenschappelijke instellingen en andere duiders hebben ons voor van alles bang gemaakt: een langdurige oorlog, brandende olie-

velden, biologische- en chemische oorlogvoering en alles-verwoestende stadsguerrilla's, maar – gelukkig moet ik zeggen – de voorspellende waarde van hun bespiegelingen was nihil. Blijkbaar was hun kennis ontoereikend, hun begrip van de situatie zeker te gering en als de recente berichten kloppen, hebben zij zich door de Amerikanen zand in de ogen laten strooien. Want als je veraf zit wordt je blikveld misschien wel groter, maar wat je ziet vervaagt en wordt het moeilijk een goede interpretatie te geven.

Op de keper beschouwd is deze media-ervaring toch wat ontmoedigend. Als journalisten en deskundigen, die er bijna letterlijk bovenop staan al zo'n moeite hebben een enigszins correct beeld te construeren, hoe moet de historicus, die vaak met weinig, versnipperd en ondeugdelijk bronnenmateriaal moet werken het dan beter doen? Tijd lijkt een gunstige factor: het geeft gelegenheid de zaken op een rij te zetten en goed te overwegen. Maar aan de andere kant: bronnenmateriaal verdwijnt en ooggetuigen vallen weg.

De historicus kan vaak niet meer doen dan reconstrueren. Daarbij is interpretatie onontbeerlijk. Dat vereist invoelingsvermogen, creativiteit en grote kennis van het verleden. Maar wij hebben ook een wetenschappelijke pretentie. Daarom leggen we verantwoording af van het gekozen perspectief, de toegepaste theorieën en de gebruikte methoden. Het is nodig als 'kwaliteitscontrole op de wetenschappelijke productie', zoals ik ergens las. Dat is het eerste punt dat ik zou willen maken.

Die transparantie is niet alleen nodig voor een discussie onder vakgenoten. Wij beogen het tegendeel. Lezers, belangstellenden, beleidsmakers, politici iedereen vragen wij ons kritisch na te rekenen. Met medeonderzoekers willen wij graag rond de tafel zitten om historische vraagstukken te bespreken. En vragen op dit terrein willen we graag beantwoorden. En met kritiek houden we rekening. Paul Werkman zal straks vertellen hoe gesprekken over Wording & Werking ons er al toe gebracht hebben ons werkschema bij te stellen.

Waar staan wij

De eerste vraag die wij ons gesteld hebben, is waar wij staan. Allereerst constateerden wij dat de christelijk-sociale beweging als omvattend maatschappelijk concept niet meer bestaat. Dat betekent niet dat het gedachtegoed achterhaald is. Elementen ervan kunt u op allerlei plaatsen terugvinden. Maar toch dé christelijk-sociale beweging als zodanig bestaat niet meer. Dat was voor ons reden een poging te doen het sociale streven in protestants-christelijke kring in kaart te brengen en het verhaal ervan te vertellen. Een taak die bij uitstek past bij het Historisch

Documentatiecentrum en de Vrije Universiteit. Anderzijds staan wij ook in een historische traditie en doen wij volop mee aan het historisch bedrijf. Een sector die voortdurend in beweging is.

In ons programma hebben wij twee zaken aan elkaar pogen te knopen: de historische werkelijkheid van de christelijk-sociale beweging, zoals die gesteld is in bronnen, literatuur en geheugens van hen die er een rol in speelden en de actualiteit van het historische bedrijf waarin wij actief zijn. Dat kan alleen door vragen te stellen. En vragen staat niet vrij. Want vragen leggen zaken bloot die lijken vast te liggen. Vragen problematiseren. En vragen worden ook nooit zomaar gesteld, er zit een idee achter. Elke vraag is eigenlijk een zoekontwerp, om met de theoloog Kuitert te spreken.

Dat is heel eenvoudig aan te tonen. Als ik u vraag in een tekst zo snel mogelijk het woordje ‘slagroom’ op te zoeken, leest u de tekst niet, u bevraagt de tekst of u scant de tekst op het woordbeeld ‘slagroom’ en begrijpt waarschijnlijk weinig van de context. Wij moeten ‘iets voor ogen hebben’ om de werkelijkheid te kunnen vatten.

In de geschiedwetenschappen gebruiken wij zoekontwerpen bijvoorbeeld in de vorm van hulpconstructies zoals sociologische of politicologische theorievorming. Daarom refereren wij in onze verantwoording ook aan sociologen, neocorporatistische theorieën, historiografische tradities enzovoorts. Daaruit construeren wij zoekstructuren die wij gebruiken bij ons bronnenonderzoek, de literatuurstudie en vooral bij het schrijven van boeken en artikelen.

Popper

Wie enigszins op de hoogte is, herkent hierin gedachten van de wetenschapsfilosoof Karl Popper. Hij wordt vaak bestempeld als kritisch rationalist. Dat betekent dat hij realist is. Er is een historische werkelijkheid, al zullen wij die nooit exact kunnen reconstrueren. Hij is ook realistisch. Menselijke kennis blijft feilbaar. Het gaat er ook niet om onweerlegbare waarheden te vinden of hoogdravende theorieën te ontwikkelen. Wetenschap moet dichtbij het gewone leven staan. Een mooie uitspraak van Popper is: ‘Wetenschappelijke kennis is gezond verstand met hoofdletters’. Met zo’n man valt te praten. Niet in de zin dat het dan lekker gemakkelijk is, maar dat je altijd kritisch moet zijn en de bronnen voorop stelt. Tot zo’n kritische blik willen wij u ook vanmiddag en daarna uitnodigen.

Om uit te leggen hoe nodig dat is, ga ik terug naar het voorbeeld van de *embedded journalist*. Deze ziet weinig, maar wel

scherp. Voor een volledig beeld moet hij de context construeren. De waarnemer op afstand heeft een groot blikveld, maar neemt die onduidelijk waar. Voor een goed inzicht in de situatie moet hij het beeld interpreteren. In de wetenschap, en vooral de historische, kijken we van veraf. Wat we zien, zien we vaag en wazig. Om het beeld te interpreteren gebruiken we theorieën, structuren, vooronderstellingen of hoe we het ook noemen. Met zo'n voorgeprogrammeerde structuur speuren we de werkelijkheid af, zoals we 's nachts een zoeklamp gebruiken om ons een weg in de duisternis te banen.

Valkuilen zijn er dan genoeg. Eén val waar een historicus het gemakkelijkste in kan vallen is die van het overwinnaarperspectief. Dat is het geval bij de al genoemde Nederlandsche Christelijke Werkmansbond. In de jaren dertig verloor de bond langzaam maar zeker aan invloed, om in de Tweede Wereldoorlog ten onder te gaan. De precieze redenen moeten nog worden uitgezocht, maar omdat de bond na 1945 niet weer uit de as verrees, werd de geschiedenis ervan maar overgeslagen. Wie verliest wordt vergeten.

Paradigma's

Dat het actuele zo'n belangrijke rol in het wetenschappelijk perspectief speelt heeft wetenschapsfilosofen op een nieuw spoor gebracht. Eén van de bekendste is wel Stefan Kuhn, die het begrip paradigma's heeft geïntroduceerd. Wetenschappers zijn geen eenlingen die in afzondering hun theorieën bouwen, is zijn stelling. Zij werken in een omgeving waarbinnen de kennis zich op een modelmatige manier ontwikkelt. Zij hebben te maken met wetenschappelijke tradities en conventies, die modellen voor wetenschapsbeoefening worden. Dergelijke paradigma's veranderen, soms op een revolutionaire manier, vaak is er meer sprake van verschuiving. Een voorbeeld van zo'n paradigmaverschuiving is het begrip verzuiling. Enkele decennia geleden werd 'verzuiling' gezien als het kernbegrip om de Nederlandse maatschappelijke structuur van de laat negentiende en twintigste eeuw te beschrijven. Uitgebreid historisch onderzoek liet daar weinig van heel. Nederlanders leefden niet in strikt gescheiden werelden. Ze deelden: taal, natie, geschiedenis, koningshuis en andere nationale symbolen. De ontzuiling maakte dan ook geen einde aan de Nederlandse samenleving, al zal de nodige moeite moeten worden gedaan de *civil society* opnieuw te funderen en uit te bouwen. Of dat een multiculturele samenleving zal worden staat te bezien. Want tot nu toe blijken multicultureel en samenleven nogal op gespannen voet met elkaar te staan. Misschien was Nederland tijdens de hoogtijdagen van de verzuiling wel het voorbeeld van een

multiculturele samenleving, want bij alle verschillen was het wel een samenleven. Het besef dat zuilen hechter verankerd waren in de Nederlandse maatschappij dan werd gedacht en het feit dat multiculturele samenlevingen niet maakbaar zijn, zette ook historici aan het denken. Dit maakt duidelijk dat tijdsomstandigheden en paradigmaverandering niet los van elkaar staan.

Dat geldt ook voor de geschiedschrijving over de christelijk-sociale beweging. Nu de christelijk-sociale beweging als concreet na te streven maatschappelijk ideaal is verlaten, opent zich als vanzelf de mogelijkheid er met andere ogen naar te kijken. Waarin zit nu die paradigmaverschuiving die aan de basis staat van ons onderzoeksprogramma?

Voor de bouwers aan de christelijk-sociale beweging was het kernwoord 'christelijk', en dan duidelijk bedoeld als protestants-christelijk. Zij zochten nadrukkelijk het onderscheid. Voor de werkers aan het front, de dominees, schoolmeesters en journalisten en ook van de beschouwers op een afstand zoals C. Smeenk, prof. P.A. Diepenhorst en vele anderen stond de legitimiteit van de christelijk-sociale beweging niet ter discussie. Doelbewust gebruikten zij het wij-perspectief. Alle protestants-christelijke mannen en vrouwen hoorden daar in feite bij. Dit streven rechtvaardigden zij vanuit hun levens- en maatschappijbeschouwing, die luid en duidelijk naar voren werd gebracht.

Bij het door ons uitgewerkte onderzoeksprogramma ligt de nadruk op 'sociale beweging'. Wij zoeken het gemeenschappelijke. Om misverstanden te voorkomen: het is absoluut niet onze bedoeling het christelijk element weg te poetsen, integendeel. De bronnen en het ideaal van de christelijk-sociale beweging staan niet ter discussie. De leerstoel christelijk sociaal denken aan deze universiteit laat duidelijk zien hoe actueel de problematiek nog altijd is. Wij ondersteunen dit en zullen samenwerking zoeken om de historische dimensie van dit vak te helpen opbouwen.

Waar het ons om gaat is de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging te plaatsen in het geheel van de geschiedenis van Nederland. Dan ontkomt je er niet aan zaken die als vanzelfsprekend werden beschouwd te problematiseren. Was het wel zo logisch dat alle protestants-christelijke arbeiders zich bij de christelijke arbeidersbeweging aansloten? Waarom deed een groot aantal dat wel, maar ook een groot aantal niet? Religie en levensovertuiging speelden uiteraard een niet te onderschatten rol. Maar in de manier waarop de beweging werd georganiseerd en vormgegeven is er grote gelijkens met andere sociale bewegingen. Om overeenkomsten op het spoor te komen en te

ordenen, om gedragingen te kunnen interpreteren zijn denk-schema's van sociologen, politicologen en historici nodig. In de beide brochures leggen wij daar verantwoording van af.

Het zijn deze gedachten, die aan het begin van het project stonden. En het betreft zeker niet alleen theoretische vragen; de praktische keuzes die we daarbij maakten staan daarmee in directe relatie, zoals u zo dadelijk zult horen.

Om af te sluiten. Het lijkt ons tijd de periode van front-journalistiek en het wij-perspectief achter ons te laten en vanuit een breder perspectief terug te kijken op de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging. Daarbij willen wij geen gesloten systeem bieden. Wat wij doen zijn voorstellen, die kritisch onder de loep genomen moeten worden en waarbij wij brede samenwerking zoeken op verschillende niveaus. De gereformeerde predikant ds. J.C. Sikkel was één van de mannen van het eerste uur van de christelijk-sociale beweging. Hij was nog al zeker over de kenbaarheid van de christelijk-sociale beweging, zoals blijkt uit het citaat dat de titel is geworden van mijn bijdrage.¹ Ik hoop dat u begrepen heeft dat wij voorzichtiger moeten zijn. Desondanks willen we inzetten op een beter zien en verstaan wat het is: christelijk-sociaal!

*1. Patrimonium, 8 april
1920.*

Ook de titel van mijn korte inleiding – ‘O, ‘t Sociale en ‘t Christelijk-Sociale is zoo ver af, en toch zoo vlakbij’ – is ontleend aan ds. Johannes Sikkel.¹ Hij is bedoeld als een hommage aan Sikkel, wiens werk een *Fundgrube* is van vroeg christelijk-sociaal gedachtegoed. Rudimentair misschien en inmiddels vaak ook achterhaald, maar authentiek en betrokken en vooral ook uitgesproken. ‘De slaapmuts af! Met wat “orthodox zijn” en “wat anti-revolutionair zijn”, is het niet klaar. Organisatie moet er komen’, schreef hij bijvoorbeeld op 20 februari 1892 in de *ZH Kerkbode*.

Maar de woorden van Sikkel zijn vooral gekozen omdat ze met het ‘zoo nabij’ en ‘zoo veraf’ inhaken bij wat Rolf van der Woude heeft gezegd over het perspectief waarmee naar het verleden gekeken kan worden. En ze omvatten zo ongeveer het hele project ‘Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging’: het *sociale* staat dan voor de algemene maatschappelijke context, waarbinnen ons centrale aandachtsveld van het *christelijk-sociale* altijd zal worden gezien. En het *vlakbij* en *veraf* bestrijken dat aandachtsveld, vanaf het individuele tot en met het internationale, en alles wat daar tussen zit.

Het onderstreept zo ook de ambities van het Historisch Documentatiecentrum met dit project: van wat wij – als ons dat gegeven is – het komende decennium allemaal willen doen aan de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging. Of beter gezegd, wat wij, sámen met anderen, allemaal willen ondernemen.

Het zal namelijk duidelijk zijn dat het kleine team, dat met de praktische realisering van deze ambitieuze voornemens is belast, onmogelijk alle onderzoek en dienstverlening zelf zal kunnen doen. Voor diverse deelprojecten zullen anderen moeten worden aangezocht.

Lokale beweging

Een goed voorbeeld daarvan is het eerste speerpunt, dat van de christelijk-sociale beweging op lokaal niveau. Zoals in onze theoretische beschouwing ‘De sociale strijd kan echter niet ontlopen worden’ uitvoerig is uiteengezet, vinden wij het voor eigentijds historisch begrip van de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging van belang dat deze ook bekeken gaat worden vanuit lokaal perspectief, van onderen op, met onderzoek naar ideologische drijfveren, plus de materiële motieven, mogelijkheden en beperkingen van de ondernemers en werknemers – hun *living & coping strategies*.

Mede aan de hand van een uitgebreide inventarisatie die Arno Bornebroek maakte van waar sedert het derde kwart van de negentiende eeuw de brandpunten van protestants sociaal

3. ‘O, ‘t Sociale en ‘t Christelijk-Sociale is zoo ver af, en toch zoo vlakbij’. Prioriteiten en keuzes bij het project ‘Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging’

P.E. Werkman

1. Patrimonium, 13 mei 1920.

organisatieleven lagen, hebben we Het Bildt, Kampen en Rotterdam geselecteerd. Respectievelijk een gevarieerde dorpsgemeenschap, een middelgrote, stagnerende stad en een *booming* grote stad. Een bescheiden mogelijkheid voor vergelijking hebben we zo willen inbouwen.

Met de onderzoeksvoorstellen die we voor deze plaatsen hebben geschreven, gaan we de komende tijd ‘de boer’ op om ze, al dan niet als pakket, bij hoogleraren en promovendi aan de man te brengen. Eventueel, als de beoogde partners uitbreiding van het aantal vergelijkbare projecten wensen, werken we mee aan de ontwikkeling daarvan. Uit Bornebroeks inventarisatie blijken bijvoorbeeld Groningen, Den Haag, Dordrecht, Vlis-singen/Middelburg en Zwolle zich daarvoor te lenen.

Als we in deze opzet slagen, is een belangrijk deel van *deze* taak voor wat ons betreft volbracht. Wij blijven echter gedurende het hele project onze expertise aanbieden, meedenken, meepraten en meelesen, klankbordoverleg organiseren, en waar nodig bemiddelen. Als ontwikkelaars van de voorstellen, hebben we het idee dat we dat vrij goed zullen kunnen.

Daar komt bij dat wij (als daarvoor de middelen beschikbaar komen) ook zelf de komende jaren een lokaal getint opdracht-onderzoek gaan doen naar de geschiedenis van het Amsterdamse Patrimonium, waarbij we veel met dezelfde of vergelijkbare uitgangspunten, vragen en methoden te werk zullen gaan: de context van de modernisering, de *living & coping strategies* en levensbeschouwelijke afwegingen, de intermediaire rol van Patrimonium tussen enerzijds de leden en potentiële leden en anderzijds de overheid, de veranderende posities en speelruimten van een middenveldorganisatie tegenover usurperende overheden.

Samenwerking met de andere onderzoekers zal ongetwijfeld ook voor ons vruchtbaar zijn. Inmiddels heeft overigens ook een gepromoveerd historicus al interesse getoond voor een eigen, verwante studie in eigen provincie. Het spreekt vanzelf dat voor dergelijke onderzoekers de deur van de projectgroep even wijd open staat als voor de overigen.

Het tweede speerpunt van het project ligt bij het onderzoek naar de landelijke ‘instituties’, voor zover dat nog niet is gebeurd: de landelijke organisaties van protestantse ondernemers en werknemers. Over de *cbtb* bestaat inmiddels een kloek overzichtswerk van mijn collega Rolf van der Woude. Een dergelijke studie over het *cnv* is in voorbereiding bij Piet Hazenbosch.

Werkgevers

Om vooral drie redenen hebben wij prioriteit gegeven aan een overzichtswerk van de centrale organisatie van ‘industriële’

werkgevers, van Boaz tot en met het ncw. In de eerste plaats omdat zij in het krachtenveld van de protestantse sociale beweging, onder meer in het Convent, door de bank genomen een belangrijker speler waren dan de centrale protestantse middenstandsorganisatie. Ten tweede omdat wij van onderzoek naar de ‘centrale’ ook kennis en inzicht verwachten in de bijbehorende brancheorganisaties. Ten derde omdat het archief van het ncw bij het Historisch Documentatiecentrum berust en wij bijdragen moeten leveren aan de taak van hdc om zijn collecties actief te beheren.

Aansluitend op deze studie naar de werkgevers zal een apart boek worden gewijd aan het genoemde Convent van Christelijk-Sociale Organisaties, waarvan het hdc inmiddels uit verschillende collecties een vrijwel compleet archief heeft kunnen vormen. Uit een klein voorschot, dat Rolf van der Woude en ik hebben genomen voor een artikel dat binnenkort over het Convent verschijnt, weten we dat dit een interessante bijdrage zal kunnen leveren aan het inzicht omtrent de vraag of ‘de’ christelijke-sociale beweging, in de hooggestemde betekenis die Roel Hagoort en de zijnen eraan gaven of die er met even grote argwaan door tegenstanders aan werd toegedicht, ook daadwerkelijk heeft bestaan.

Internationaal

Het derde speerpunt zijn de thema’s, waarbij wij zelf één groot aspect hebben uitgelicht: de internationale activiteiten. Ten aanzien van de werknemerskant zien wij een taak voor onszelf weggelegd. Hopelijk dat anderen de ondernemerskant voor hun rekening willen nemen.

Uit vooronderzoek blijkt dat er letterlijk een wereld aan interessante internationale kwesties ligt te wachten. Eén voorbeeld. Recent eigen onderzoek in de archieven van de Christian Labour Association of Canada (clac), leverde niet alleen veel nieuwe informatie op over de organisatiegeschiedenis van deze clac, die in 1952 door het cnv werd geïnitieerd, en over de zendingsdrang van het cnv tijdens het voorzitterschap van Marinus Ruppert. Maar ook inzicht in hoe de referentiekaders van veel emigranten als het ware stonden toen zij kort na de oorlog in Rotterdam aan boord gingen, terwijl het achterblijvende cnv mee evolueerde in de naoorlogse samenleving en de opbouw van de welvaartstaat. Heftige botsingen tussen clac en cnv waren daarvan het gevolg. Het Canadese avontuur werd zo voor beide partijen een frustrerende ervaring. Maar de historische spiegeling aan elkaar verschaftte wel nieuwe, verhelderende visies op zowel het algemeen-christelijke cnv als de neocalvinistische clac. En zou dat anders zijn met de Christian

Farmers Federation of Ontario? Ook daar treffen we immers vrijwel alleen Nederlandse namen aan.

Biografieën

Het meest nabije, ik bedoel daarmee het individuele, is als zodanig niet als speerpunt in ons programma benoemd. Eén blik op dit programma leert evenwel dat het biografische aspect wel degelijk een centrale plaats inneemt. Dat is een welbewuste keuze. Wij willen uitdrukkelijk niet aandacht voor alleen instituties, processen, structuren, anonieme kwantificering en ‘beleid’, maar ook voor de beleidsmakers, de individuen, de uniciteit, de persoonlijke afwegingen en keuzes, en de wisselwerking mensen-en-machten.

Vandaar de reeks ‘afzonderlijke biografieën’ van personen die als bestuurder, adviseur of theoreticus nauw met de beweging verbonden waren. Figuren als Chris van den Heuvel, Chris Smeenk, Jan de Pous en Jan Meynen. Sommigen zijn al bij het hdc onderhanden, zoals De Gaay Fortman Sr. en Ruppert, wier biografieën *Deo volente* in 2004 zullen verschijnen. Daarnaast is een aantal thematische bundels gepland van portretten van mensen in vergelijkbare posities en sferen.

Bij de biografieën zijn enkele opmerkingen op hun plaats. *En passant* hebben wij al de nodige reacties gehad op onze plannen. Daarbij bleef tot nu toe het aantal suggesties voor nieuwe thema’s beperkt. Bij de biografische rubriek ligt dat anders. Men informeerde – met een ondertoon van ‘hoe dürven jullie die te vergeten’ – bijvoorbeeld waarom Jan Schouten niet op de lijst staat (kwam hij immers niet op een soort *cnv-ticket* in de Kamer?) en waarom niet ds. Sikkel (toch niet voor niets een ‘sociale profeet’ genoemd?).

Ten aanzien van Schouten zijn we kort: dit schipperskind, dat via de bloemisterij en de boekhandel en de Boaz bank en inderdaad mede dankzij het *cnv* in 1918 in de landelijke politiek belandde, is ongetwijfeld één van de boeiendste Nederlandse protestanten van de vorige eeuw. En het hdc heeft ook nog zijn archief. Maar omdat wij hem toch vooral zien als politicus, hebben we hem geen eigen plaats in ons project gegeven. Wèl in de bundel politici uit de christelijk-sociale beweging. Als redacteuren zullen wij er op toezien dat dan het verwijt: ‘Wie in de politiek gaat is weg!’, dat hem al na een paar jaar vanuit het *cnv* voor de voeten werd geworpen, zal worden belicht.

Met Sikkel hadden we meer moeite. Zoals in mijn openingsszinnen gezegd, was Sikkel in sociaal opzicht alleszins interessant. Maar omdat we keuzes *moesten* maken, is ook Sikkel afgevallen voor een monografie, en is ook hem alleen een plaats in de bundel ‘sociale predikanten’ toebedacht. Stiekem

hopen we natuurlijk dat we iemand nu zo geprovoceerd hebben, dat hij of zij zelf de studie naar Sikkel ter hand neemt om te bewijzen dat we nog meer ongelijk hadden dan wij zelf al dachten. Het is te hopen dat dan niet alleen, zoals twee auteurs over Sikkel, De Ruiter en Bremmer deden, aandacht wordt besteed aan de invloed van anderen zoals Kuyper op Sikkel, maar ook aan die van Sikkel op anderen, zoals op zijn schoonzoon, de 'rooie advocaat' Pieter Sjoerds Gerbrandy, op de 'denker van het cnv' Herman Amelink, en op de wijsgeer der wets-idee Herman Dooyeweerd.

Vrouwen

Het is verder opgevallen dat op onze lijst alleen mannen prijken. Eén bundel is ook ronduit als 'voormannen van de christelijk-sociale beweging' omschreven. De redacteuren van deze inmiddels al verschenen bundel, Arno Bornebroek en George Harinck, lijken minder seksistisch te zijn dan wij.² In hun subtitel spreken ze immers van *Mensen en hun motieven in de geschiedenis van de protestants-christelijke sociale beweging*. Maar schijn bedriegt. Het boek bevat alleen biografische schetsen van mannen. Het enige vrouwenportret dat erin voorkomt, is de foto van een vrouw op het bureau van de beschreven christen-socialist Bart de Ligt.

Dat is geen verwijt. Ook wij hebben nagedacht over biografieën van vrouwen uit de christelijk-sociale beweging, maar verder dan enkele namen, geschikt voor een bundel, kwamen wij helaas niet. Bijvoorbeeld zuster S.G. Heidema, in de jaren twintig in dienst van de Ambtenarenbond van het cnv en voor zover bekend de eerste vrouwelijke 'vrijgestelde' van Nederland.

Inmiddels heeft men ons evenwel geattendeerd op een vrouw, van wie wij tot onze schande moeten bekennen dat zij niet spontaan bij ons was opgekomen. Een vrouw wier cv leest als de staalkaart van het naoorlogse protestantse middenveld en meer dan dat: verzetsvrouw, cbtb-medewerker, presidente en erevoorzitter van de Christelijke Plattelandsvrouwen Bond, Kamerlid, vice-voorzitter van de Sociale Verzekeringsbank, ogem-directeur, voorzitter van een projectgroep van de Stichting Doorwerking Christelijk-Sociaal Congres, adviseur van de pCob en wat niet al. Bedoeld is natuurlijk Hannie van Leeuwen, naar wie dit jaar nog een bijzondere leerstoel aan de vu werd vernoemd. Haar naam wordt aan onze *shortlist* toegevoegd. Het moet een eervolle uitdaging zijn het leven van Hannie van Leeuwen in boekvorm vast te leggen en haar daarvoor zelf te mogen interviewen.

Uit dit voorbeeld kunt u opmaken dat wij wel degelijk open

2. A. Bornebroek en G. Harinck ed., Het kromme recht buigen. Mensen en hun motieven in de geschiedenis van de protestants-christelijke sociale beweging (Amsterdam 2003).

staan voor kritiek op onze keuzes en voor suggesties. In het laatste geval zullen wij wel altijd vragen of de aanbrenger de geconstateerde lacune zèlf wil opvullen. Ziet u dit vooral niet als een waarschuwing maar als een invitatie.

Organisatie

Uit ons programmaboekje zult u begrepen hebben dat Rolf van der Woude en ik zelf het nodige schrijf- en redactiewerk voor onze rekening willen nemen.

Daarnaast zullen wij een brede, interdisciplinaire werkgroep van mensen organiseren, die daadwerkelijk actief zijn met de bestudering van het (protestants-) christelijke middenveld. Van deze werkgroep verwachten wij ook een netwerkfunctie die ons in staat zal stellen auteurs en andere medewerkers te vinden om de witte vlekken in het programma in te kleuren.

De derde hoofdtak is de dienstverlening en het toegankelijk maken van historische kennis en informatie over het protestantse middenveld. We denken aan de uitbouw van een informatieve website, bijdragen aan kaderscholing, medewerking aan tentoonstellingen (bijvoorbeeld i.s.m. het Nationaal Vakbondsmuseum) en dergelijke.

Tenslotte de acquisitie van archieven, bibliotheken en objecten van instellingen en personen. Zo zijn wij naarstig op zoek naar wat er over is van de archieven van de vrijwel vergeten **cnwb**, waarvan Rolf van der Woude al aangaf dat dit toch bepaald niet de minst belangrijke vooroorlogse organisatie was. En zo proberen we ook te achterhalen of in de voormalige Sovjet-Unie misschien toch (delen) van de vooroorlogse archieven van het **cnv** en het **icv** terecht zijn gekomen. Waarom wel van de katholieke vakbeweging en niet van het **cnv**?

Ik kan u verzekeren dat op diverse onderdelen de eerste stappen al zijn gezet, zoals de eerste publiciteit rond ons project ook al heeft geleid tot aanbidding van archiefcollecties.

Het begon op een redactievergadering, waar mij een levensloop van vakbondsman Freek de Vries in een ringband ter hand werd gesteld. Dit levensverhaal was door de kinderen van De Vries als eerbetoon ‘uitgegeven’ en verspreid. Mijn vraag was: ‘Waar komt dit vandaan?’ Het antwoord luidde: ‘Uit de collectie-Varkevisser’.

4. De collectie-Varkevisser

A. Bornebroek

J. Varkevisser begon in 1981 met zijn project om systematisch voormalige vakbondsbestuurders te interviewen. Op 8 oktober 1981 had hij zijn eerste gesprek met Piet Brussel; op 6 december 1989 rondde hij zijn laatste interview af met Bé ter Borch. In de tussentijd had hij 43 gesprekken gevoerd; in de beginjaren gemiddeld bijna één per maand. Hoewel hij zelf al veel kennis van zaken had, investeerde hij veel in research. Het uitwerken van de gesproken teksten deed hij, zoals zijn generatie dat nog deed: met de hand, in leesbaar schrift. In totaal schreef hij, verdeeld over verschillende ringbanden, 1522 pagina's vol.

Deze ringbanden kwamen in de jaren '90 in bezit van de Vakbonds-Historische Vereniging (vhv). Door middel van oproepen in haar orgaan probeerde de vhv mensen warm te krijgen voor het redigeren en uitgeven van de teksten. Tevergeefs. Het bleef een roep in de woestijn. De ringbanden verhuisden daarop naar de bewaarplaats voor historisch vakbondsmateriaal bij uitstek, het iisg (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis).

Wie waren door Varkevisser geïnterviewd? Volgens zijn eigen opgave waren het allemaal bekende vakbondbestuurders. Ik kende de meesten overigens niet. Een snelle blik leerde dat het vrijwel allemaal mannen waren; slechts een enkele vrouw had een plaats gevonden. Voorts dat de spreiding over de ‘zuilen’ de verhoudingen in vakbondsland weerspiegelden. Het merendeel was uit nvv-hoek afkomstig. Uit katholieke kring herkende ik maar vijf personen, evenveel als het aantal exponenten uit de protestantse arbeidersbeweging. De laatsten zijn: L.C. van Daalen (Vervoersbond), R. Stek en G. Hammink (Hout- en Bouwbond), F. de Vries (Fabrieks- en transportarbeidersbond), H. van der Meulen (Metaal en cnv-voorzitter). Geen vertegenwoordiger van de overheidsbonden dus.

Vanuit wetenschappelijk oogpunt gezien zijn de interviews van Varkevisser misschien niet erg interessant. Ze zijn eenzijdig en subjectief. Er kunnen geen conclusies uit getrokken worden. Ze zijn niet kwantificeerbaar, niet generaliseerbaar. Er valt geen maatschappelijk patroon te ontrafelen, je legt er geen structuren mee bloot. De sociaal historici hadden er dus weinig belangstelling voor. Bij hen lag de nadruk op de anonieme

werkende massa. En economische determinering liet geen ruimte voor egodocumenten. Bij de ‘Groningse school’ onder leiding van Ger Harmsen was wel meer aandacht voor de personen, maar ook hier stond het historisch materialisme een grote liefde voor biografieën in de weg.

Kostbaar materiaal

Toch is het materiaal kostbaar. De subjectiviteit is juist het grote voordeel. Elk historicus zou hier zijn voordeel mee kunnen doen. Met het individuele verhaal, met de persoonlijke beleving. Dit laatste kan de dorre feiten tot leven brengen. Hoe heeft iemand het beleefd? Hoe vaak lezen we in een biografie niet iets in de trant van: ‘Het moet een teleurstelling voor hem zijn geweest’.

Ikzelf was maar wat blij met een citaat dat ik vond in een schets over Stins in het *Biografisch Woordenboek voor Socialisme en Arbeidersbeweging*. De katholieke vakbondsman Stins was door de bisschoppen gedwongen zijn interconfessionele textielarbeidersbond ‘Unitas’ en het cnv te verlaten. Ook de Mijnwerkersbond te Heerlen moest hij in confessionele zin omvormen. Hoezeer hem deze gang van zaken dwars heeft gezeten, illustreert dat ene zinnetje, dat uit zijn mond werd opgetekend, toen hij verhaalde over de huldiging die Mgr. Nolens hem aan het eind van zijn carrière wilde geven: ‘Als een stijve boer bleef ik zitten. Ik geloof dat ze mij met geen tien paarden overeind hadden gekregen’.

De interviews van Varkevisser hebben nog andere voordelen. Ten eerste bevatten ze een schat aan informatie over de jeugdjaren, gegevens die anders onbekend zouden zijn blijven. Over het (niet) genoten onderwijs, maar ook over de knokpartijtjes van De Vries met ‘de openbaren’ en van Van der Meulen met ‘de katholieken’. Ten tweede krijgt het familieleven van de vroegere vakbondsman zo meer reliëf. Het laat zien dat de invloed, betekenis van de vrouwen veel groter was dan doorgaans aangenomen wordt. Dat werk en privé dicht bij elkaar lagen. Dat ze kantoor aan huis hielden. En dat, zoals Van der Meulen deed, de problemen die tijdens het spreekuur aan de orde waren gekomen, na afloop met de echtgenoten werden doorgesproken.

Het lezen van deze interviews leerde me dat de vorige generaties vakbondsbestuurders in feite sociaal werkers waren. Dat ze verhalen moesten aanhoren over vrouwen die van seksuele avances van hun man niet (meer) gediend waren en daarom een mes mee naar bed namen. Of de vakbondsbestuurder daarvoor een oplossing wist. Dergelijke zaken leest de historicus niet terug in de notulen of in ander archiefmateriaal. Ook ben ik dit

nog niet tegengekomen in biografische schetsen, in verhalen over vakbondsmensen.

Het zal niet verbazen dat ik er een voorstander van ben om de serie interviews voort te zetten. Belangrijk daarbij is in de eerste plaats de eigen belevenis in de vakbeweging. Ten tweede ‘het verhaal om de gegevens heen’. Wat gebeurde er tijdens de schorsing van een vergadering, de bilateraaltjes, de verhouding met de ander personen. In de derde plaats het andere niveau: het familieleven, gezinsleven voor de volheid van het leven, de jeugd, de afkomst, etc. En zaken als: welke boeken las men. De meesten ‘lazen’ niet, zo lijkt het, maar ‘worstelden’ zich door de *Christelijk Sociale Beginselen* van Smeenk heen. Bleef het daarbij?

Wat valt er te doen? De interviews van Varkevisser kunnen bewerkt en uitgegeven worden. Dat kan op verschillende manieren: integraal, of een selectie van bijvoorbeeld alleen de *cnv*-ers, of een serie dubbelportretten van protestanten en katholieken uit dezelfde tijden en met vergelijkbare achtergronden. Voor het laatste is veel te zeggen. Het *Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging* biedt er een uitstekend platform voor. Waartoe dit kan leiden, bewijst de bewerking die oud-journalist Arie Kuiper onlangs verzorgde van de vraaggesprekken die Jan Roes eind jaren had met zijn vader, de markante katholieke vakbondsbestuurder H.J. Kuiper.¹

1. *H.J. Kuiper*; Om recht en waardigheid. Herinneringen van een katholieke vakbondsmen. Uitgegeven en ingeleid door Arie Kuiper (*Nijmegen 2002*).

5. Gereformeerde Kerken in Nederlanden diaconaat

R. Dekker

Het is van groot belang inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de opvattingen binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland (gkn) ten aanzien van het diaconaat.

In de geschiedenis van de gkn wisselen licht en schaduw elkaar af, ook op diaconaal terrein. Geconcludeerd kan worden dat de gereformeerden een onuitwisbaar stempel gezet hebben op de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving in de negentiende en de twintigste eeuw. Wat voortkwam uit een goed inzicht in de boodschap van de Bijbel en uit de oprechte wil om de naaste te dienen, kan anno 2003 mensen nog stimuleren en helpen om de weg te vinden. Er kwamen echter ook opvattingen voor over het diaconaat, die – in beleid omgezet – een smet werpen op de geschiedenis van de gkn.

Juist omwille van de vernieuwing van het diaconaat in deze tijd is de kennis van dit verleden onmisbaar om ons te behoeden voor nieuwe aberraties. Overal in de kerken is tegenwoordig een zoeken naar de juiste wijze van dienend aanwezig zijn als christelijke gemeente binnen de samenleving zichtbaar. En daarvoor is niet alleen een bezinning op de Bijbelse opdracht, maar ook kennis van de wijze waarop vorige generaties die opdracht hebben verstaan noodzakelijk.

Hoe heeft het diaconaat zich binnen de s.o.w.-kerken ontwikkeld? Abraham Kuiper, de voorman van de Doleantie, wilde het gehele terrein van de christelijke liefdadigheid terugbrengen onder de koepel van het diaconaat als orgaan van de kerk. Zijn diaconaal program getuigt van een brede visie op de materie. Het diaconaat mocht volstrekt niet opgaan in collecteren en bedelen van behoeftige personen, maar diende zich allengs te ontwikkelen als een heerlijk orgaan der kerk voor de christelijke filantropie.

Kortom, de geschiedenis van het diaconaat is een complexe en veelvormige geschiedenis, gekenmerkt door licht- en schaduwzijden. Het kennismaken van de geschiedenis is dus uitermate belangrijk, anders wordt er herhaald wat ook reeds in het verleden fout is gegaan of onthouden we ons van allerlei goede ideeën, die reeds in het verleden zijn geopperd.

Vraagstelling

Anders dan historische studies over het diaconale handelen, gaat dit onderzoek uit van de opvattingen die daarachter lagen. Er is namelijk een onderscheid te maken tussen het diaconale handelen en wat tot dit handelen heeft geleid. Het laatste zou leiden tot een onderzoek naar wat er precies op diaconaal terrein is gebeurd, een beschrijving van wat er allemaal gedaan is en hoe er is opgetreden. In mijn studie gaat het erom de grote

lijn van de geschiedenis van het gereformeerde diaconaat uit de literatuur te inventariseren en dan een antwoord te zoeken op de vraag: waarom is zo gehandeld als gehandeld is? Wat heeft er toch achter dat feitelijke optreden gezeten?

De belangrijkste vraag, die als een rode draad door meerdere hoofdstukken heenloopt, is de volgende: welke opvattingen zaten er achter het diaconale handelen gelijk dit gestalte heeft gekregen in de geschiedenis van de gkn van ca. 1850-1970?

Deze vraag heeft zich uitgesplitst in de volgende deelvragen:

- Wat voor soort opvattingen zaten hierachter over de armen, de oorzaken van hun armoede?
- Om wie gaat het eigenlijk? Gaat het alleen om armen of ook om zieken of gehandicapten?
- Waaruit bestond de diaconale taak? Gaat het alleen om het verschaffen van hulp, of ook om het opkomen voor het recht van de armen?
- Was er verschil in opvatting tussen de overheid en de kerk als men let op de mensen die ze bedeedden en de wijze waarop deze werden geholpen?
- Wie waren de diakenen? Wat heeft hen ertoe gebracht zo te doen als ze deden?
- Uit welk motief werd geholpen, uit een gevoel van barmhartigheid of gerechtigheid?

6. ‘Voor het volk om Christus wil’. Een geschiedenis van het CNV

P. Hazenbosch

Een van mijn taken als bestuursadviseur van de *cnv* Vakcentrale is het schrijven van de toespraken van de verbondsvoorzitter. De vuistregel is dat er honderd woorden in een minuut gaan. Soms leidt de vuistregel er toe, dat – gegeven de toegemeten tijd – het verhaal te lang is geworden. Ik heb dan de keuze: ik verminder het aantal woorden of ik adviseer Doekle Terpstra de taal turbo aan te zetten. Ik heb vandaag ook te veel woorden.

Wat mij betreft gaat het om twee dingen: Hoe is het zo gekomen en hoe wordt het?

Hoe is het zo gekomen?

In 1984 bestond het *cnv* 75 jaar. Dat jubileum werd gevierd in de Utrechtse Jaarbeurs.

Wij nodigden kaderleden en anderen uit voor een degelijk programma met een reeks van prominente sprekers. Vervolgens een receptie, een buffet en een bij het *cnv* passende muzikale afsluiting. Gaande onze voorbereiding bedachten wij dat onze leden tijdens de receptie niet veel te doen hadden. Passend leek ons om iets te doen met de geschiedenis van het *cnv*. Wij bedachten een fototentoonstelling.

Letterlijk uit hoeken en gaten, kasten en kisten werden oude foto's opgediept en van een onderschrift voorzien tentoongesteld. Als we tenminste wisten wat er op stond. Wat ons uit deze exercitie volkomen duidelijk werd, was dat binnen het *cnv* de belangstelling voor de geschiedenis van het verbond nagenoeg verdwenen was. Eerder in de eeuw was ze er wel geweest, getuigd onder andere het werk van Herman Amelink en Roel Hagoort. We concludeerden dat die interesse terug moest komen. Wij bedachten een groot project – het *cnv* is daar goed in – maar dat kreeg onvoldoende financiële steun.

Toch gebeurden er mooie dingen. Ik volsta met het memoreren van een paar momenten en activiteiten. In 1989 – het *cnv* bestond 90 jaar – verscheen *Het cnv nader bekeken*.¹ Een boek vol plaatjes en die plaatjes waren voorzien van praatjes. Het was niet veel, maar wel wat. De belangstelling voor de geschiedenis van het *cnv* groeide. In 1995 – wij vierden 50 jaar bevrijding – publiceerden Werkman en Van Dijk de geschiedenis van het *cnv* in oorlogstijd *Door geweld gedwongen*.² Ook in die tijd werden de grondslagen gelegd voor het latere *Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging*. Doel van dit Cahier is het doen schrijven van wetenschappelijk verantwoorde artikelen, die een basis bieden voor een geschiedschrijving van het *cnv* ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan in 2009. In 1997 verscheen in samenwerking met het *iisg* het

1. P. Hazenbosch ed. *Het cnv nader bekeken*. Schetsen uit 80 jaar *cnv*-geschiedenis (Kampen 1989).
2. J.J. van Dijk en P.E. Werkman, *Door geweld gedwongen*. Het *cnv* in oorlogstijd (Utrecht z.j.).

eerste Cahier. Al eerder, in 1996, publiceerde Arno Bornebroek *De strijd voor harmonie*, de geschiedenis van de Industrie- en voedingsbond cnv.³ En van zijn hand verscheen in 1998 ook een overzicht van de archieven van de christelijke vakbeweging.⁴ In 2000 promoveerde Jan Jacob van Dijk op een geschiedschrijving van de Hout- en bouwbond cnv.⁵

Kortom de belangstelling voor de geschiedenis van de christelijke vakbeweging was terug van weggeweest. Terug van weggeweest, maar toch anders dan eerder: nu niet de behoefte om uit te leggen en te verdedigen, maar om zo verantwoord mogelijk weer te geven wat er was gebeurd. Het wachten is op een op geschiedenis van de cnv vakcentrale. En ik ben van plan die te gaan schrijven.

Hoe wordt het?

Paul Werkman en Rolf van der Woude merken in *De sociale strijd kan echter niet ontlopen worden* op dat alle definities en omschrijvingen van het begrip sociale beweging twee gemeenschappelijke kenmerken hebben. Een sociale beweging is een dynamische organisatie, die vanuit een bepaald gevoel van onvrede met de maatschappelijke ontwikkelingen alternatieve doelen nastreeft. Elke beweging – zo schrijven zij – levert kritiek op de bestaande orde. Dit verzetskarakter wisselt van tijd tot tijd, maar deze dynamiek ontbreekt nooit helemaal. Een tweede notie is dat dit verzet continuïteit kent en organisatorisch vorm krijgt.⁶

In het cnv zijn beide noties – verzet en dynamische continuïteit – in de loop van de tijd te herkennen en ook de wisseling in perspectief en intensiteit. Thema's komen op, blinken en verzinken. Het cnv richt zich in zijn ontwikkeling in de loop van de tijd telkens op andere aspecten van arbeid. De christelijke arbeidersbeweging verzet zich tegen onderwaardering en -beloning van werknemers, tegen ziekteverwekkende arbeidsomstandigheden, tegen gebrek aan medezeggenschap vanuit een eigen visie op de rol van de arbeidsorganisatie en – zeker niet ten laatste – tegen het verlies van betaalde arbeid. 'In het zweet uws aanschijns zult gij brood eten.'⁷

De positie van de arbeider aan het begin van de twintigste eeuw is in tal van opzichten onvergelijkbaar met de positie van de werknemer aan het begin van de eenentwintigste eeuw. In die periode is veel tot stand gebracht 'voor het volk om Gods wil'. Het verzet tegen de heersende situatie kende in de verandering van accenten evenwel een hoge mate van continuïteit. Die continuïteit werd bedoeld bij de oprichting van een moderne, christelijke vakbeweging in 1909, die continuïteit wordt nog steeds bedoeld door de huidige bestuurders van het cnv.

3. A. Bornebroek, *De strijd voor harmonie*. De geschiedenis van de Industrie- en Voedingsbond cnv. 1896-1996 (Amsterdam 1996).

4. A. Bornebroek, *Gids van de archieven van de christelijke vakbeweging in Nederland* (Amsterdam 1998).

5. J.J. van Dijk, 'Als de Here het huis niet bouwt' Een beeld van de geschiedenis van de Hout- en Bouwbond cnv. 1900-2000.

Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam (Amsterdam 2000).

6. P.E. Werkman en R.E. van der Woude, *De sociale strijd kan echter niet ontlopen worden*. Een plaatsbepaling van de christelijk-sociale beweging en mogelijkheden voor een geschiedschrijving (Amsterdam 2003) 34.

7. *Genesis 3: 19a*.

Continuïteit in verandering, verandering in continuïteit. Telkens staat ‘arbeid’ centraal, maar de vraagstukken verschuiven. Verschuiven als gevolg van externe invloeden. De economische omgeving, waarin het cnv opereert, verandert ingrijpend. Maar er is meer dan de economie, die het benoemen van vraagstukken en het geven van antwoorden beïnvloedt. Ook de politieke context speelt een rol. De invloed, die de overheid zichzelf toedicht, is ook aan veranderingen onderhevig. De ‘nachtwakersstaat’ – aan het einde van de 19de eeuw – is van een andere aard en orde dan de verzorgingsstaat, die in het begin van de 21ste eeuw al haast weer is afgebroken.

En er is een derde invloed op denken en doen van het cnv: het christelijk-sociaal denken. Leidde dat bij de oprichting tot een statutaire positiebepaling – ‘en verwerpt mitsdien de klassenstrijd’ – met grote zekerheden over de betekenis van het christelijk geloof voor het menselijk gedrag – ‘een christenman behoort bij het cnv te zijn georganiseerd’ –, bijna 100 jaar later is daarvan weinig meer herkenbaar en wordt gezocht naar woorden om de christelijk-sociale inspiratie in te passen in een eigentijds ‘mission statement’.

Ik beschouw het cnv als een sociale beweging, die in zijn gang door de geschiedenis beïnvloed wordt door tal van factoren. Het cnv is een vakcentrale en de kern van het werk, dat wordt gedaan, staat in relatie tot de arbeid die in loondienst wordt verricht. Wie dan ook een geschiedenis van het cnv wil schrijven moet schrijven over arbeid:

- over het al dan niet hebben van arbeid, want – om met Talma te spreken – we moeten daar onze christelijke roeping volgen;
- over het betalen van die arbeid, de arbeider is immers zijn loon waardig;
- over de omstandigheden waaronder die arbeid wordt verricht;
- over de zeggenschap betreffende die arbeid, wij zijn immers bedrijfsgenoten;
- over de financiële gevolgen van het verlies van die arbeid;
- over het voorzien in inkomen als de betaalde arbeid achter de rug is.

Kortom hij moet over het sociaal-economisch beleid van het cnv schrijven, in de context van de sociaal-economische ontwikkelingen met zijn conjuncturele, maar ook met zijn structurele op- en neergang, van de politieke besluitvorming met de daarbij behorende deining en van het denken in christelijk-sociale kring over arbeid en arbeiders.

Vraagstelling

In algemene bewoordingen zoek ik naar het antwoord op de

volgende vraag: Op welke wijze heeft het cnv zich als sociale beweging in de loop van de tijd ontwikkeld, daarbij beïnvloed door de sociaal-economische ontwikkelingen in ons land, door de politieke verhoudingen en door de ontwikkelingen van het christelijk sociaal denken?

Om er voor te zorgen dat ik niet afdwaal, heb ik onder anderen Gerrit Schutte gevraagd om een beetje op te letten tijdens het schrijven. Wij sturen elkaar daar brieven over. In zijn laatste brief sprak hij het vermoeden uit dat het beantwoorden van bovengestelde vraag niet zelden zweeten betekent. En daar heb ik ruimschoots ervaring mee. Niet in het happen van stof, wat onlosmakelijk verbonden blijkt met dit type werk. cnv-archieven zijn dan ook een belangrijke bron, waaruit ik kan en wil putten. Helaas bestaat een deel van het archief niet meer, dus moet er ook op andere plaatsen gezocht worden. Gelukkig zijn er ook schonere bronnen, zoals tal van keurige boeken, natuurlijk de al genoemde Cahiers en het volkomen stofvrije internet. Er is al veel geschreven.

Wie aan een opgave als deze begint doet er goed aan het advies van Laarmans in *Kaas* te volgen: De onderneming moet een naam hebben.⁸ De naam voor de onderneming vond ik op een foto gemaakt ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum. Op die foto is achter de sprekende Drees een spandoek te zien met als tekst: ‘Voor het volk om Christus wil’.

Weliswaar avant-la-lettre, maar een nogal krachtig mission statement. Voor wie het horen wil: hier klinkt door dat men weg wist met Gods wil in Nederland.

En omdat ik econoom ben, moet van te voren duidelijk zijn dat er te zijner tijd een financier is om het boek ook werkelijk te laten verschijnen. En de bestuursadviseur wil weten wanneer het klaar moet, want hij heeft nog meer te doen. Mijn werkgever wil wel als financier optreden, maar dan moet het op 13 mei 2009 – juist die dag is het 100 jaar geleden dat het cnv in een geheelonthouderscafé in Arnhem werd opgericht – wel gereed zijn.

Een boek schrijven – zo hield mij ooit een hoofd van onze communicatieafdeling voor – is geordend overschrijven. Je moet alleen weten wat je weg moet gooien. En dat zal vooral moeilijk worden. Want ik wil circa 360 bladzijden schrijven, maar of dat lukt ...? Deze inleiding van vijf minuten duurt ook al veel te lang.

8. W. Elschot, *'Kaas' in:*
W. Elschot verzameld
werk (*Amsterdam 1977*)
472.

7. Nützlichkeitsfanatikerin

D. Duijzer

Toen de beroemde kerkmuzikologe dr. Ina Lohr haar boek *Solmisatie en kerktonsoorten* in 1983 uitgaf, noemde ze zichzelf een 'Nützlichkeitsfanatikerin'. Zij bedoelde daarmee, dat zij 'de kennis die ze in de wetenschap opdeed, altijd met een praktijk voor iedereen die zingen en luisteren wilde verbond'.

Mijn eerste reactie op het programma voor de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging *Wording en Werking*, heeft te maken met het streven van Ina Lohr. De christelijk-sociale beweging heeft tot dusver relatief weinig aandacht gehad voor de eigen geschiedenis. Dat heeft weinig te maken met de houding 'doe goed en zie niet om', maar veel meer met een gebrek aan tijd en geld. Betrokkenheid bij de eigen geschiedenis levert te weinig op. De actie moet gericht zijn op de praktijk en op de toekomst. Bezien vanuit mijn dagelijks werk in een maatschappelijke organisatie, is de opgave waar 'Wording en Werking' voor staat om de kennis en de wetenschap die voortvloeit uit de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging te laten landen in de maatschappelijke werkelijkheid van vandaag. Het programma mag niet opgesloten zitten in de krochten van de wetenschap als een feestje voor historici, maar moet de uitdaging aangaan om betekenisvolle handreikingen te bieden aan de mensen die vandaag in de vuurlinie staan. Dat vereist ook aandacht voor *public relations* en verbreding van de activiteiten in het programma.

Vanuit de praktijk van werken in de christelijk-sociale beweging vraag ik aandacht van de onderzoekers voor de noodzakelijke kritische houding bij het bestuderen van de bronnen. Zelfs alles wat opgeschreven staat, hoeft niet waar te zijn en veel belangrijke acties zijn nooit aan het papier toevertrouwd. Ik zal twee voorbeelden noemen.

Voorbeelden

Minister J. van Aartsen vond het in 1996 wel handig om het primaat van de politiek te verstevigen door het Landbouwschap en I to Nederland voortdurend tegen elkaar uit te spelen. Toen de sociale partners het Landbouwschap ter discussie stelden, vond hij dat niet leuk en waarschuwde hij voor de negatieve effecten daarvan. Zonder enige betrokkenheid van zijn kant besloten de sociale partners uiteindelijk om het Landbouwschap op te heffen. Enkele maanden later liet Van Aartsen zich door de vvd-jongeren lauweren, omdat hij een eind gemaakt had aan het voortbestaan van het corporatistische en ondemocratische Landbouwschap. Dit vvd-feestje is wel gepubliceerd, maar de inhoud van de gesprekken tussen sociale partners en minister over het Landbouwschap niet.

Eind 2002 speelde de minister van Sociale zaken en Werkgelegenheid, de oud cnv-er Aart Jan de Geus geen overtuigende rol in het najaarsoverleg tussen regering en sociale partners. Naar aanleiding hiervan werd vanuit de top van het cda de vraag neergelegd bij vno/ncw, mkb Nederland en I to Nederland, hoe zou worden aangekeken tegen een nieuwe ambtstermijn voor De Geus. Op deze vraag is een antwoord gegeven, maar daar is niets over opgeschreven.

Eigen verantwoordelijkheid

Het bestuur van de stichting Alfa Omega heeft een startsubsidie beschikbaar gesteld voor de verdere uitwerking van de geschiedschrijving van de christelijk-sociale beweging en de protestants-christelijke organisaties van het maatschappelijk middenveld. Het bestuur heeft er aan gehecht om geen uitgewerkte kaders aan dit onderzoek mee te geven. Binnen de wetenschappelijke wereld en met maatschappelijke organisaties zal het debat gevoerd moeten worden om te komen tot een evenwichtig programma. In zekere zin kan het voorliggende programma 'Wording en Werking' daarmee niet gezien worden als 'geschiedschrijving in opdracht'. Het kader 'werken in eigen verantwoordelijkheid' heeft binnen de christelijk-sociale beweging altijd al tot betere resultaten geleid.

Ik heb ruim 20 jaar gewerkt in het maatschappelijk middenveld, onder meer als algemeen directeur van I to-Nederland, als algemeen directeur van de Nederlandse cbtb, als secretaris van een christelijke woningbouwvereniging, als voorzitter van het bestuur van een school voor christelijk hbo enz. enz. Bij al die activiteiten heb ik aan den lijve ervaren dat de christelijk-sociale beweging een bijzondere rol speelde bij de inhoud en het proces om te komen tot een verantwoorde belangenafweging. Vanuit de cbtb werd vaak samen opgetrokken met het cnv om de conflicten tussen het liberale knl c en het socialistische fnv van hun scherpste kanten te ontdoen. Het Convent van christelijk-sociale organisaties werd vaak benut om samen met het cda een strategie af te spreken over het voorjaars- en najaarsoverleg en allerlei facetten van sociale wetgeving. Toen in 1993 en 1994 het cda nauwelijks meer wenste te luisteren naar de partners in het Convent leidde dat tot scherpe discussies en harde woorden, die overigens traditiegetrouw niet in de notulen van het Convent terug te vinden zijn. Na de fusiegolf van de werkgeversorganisaties in 1995 heb ik veel bestuurders hun christelijk-sociale gedachtegoed zien afleggen als een oude versleten jas. Langzamerhand ontwaakt er in de gefuseerde organisaties weer belangstelling voor de verschillende stromingen die nu binnen de eigen organisatie zijn te herkennen.

Dilemma

Ik wil tot slot een dilemma aan u voorleggen. Dat dilemma gaat niet over de worsteling tussen beginsel en belang. Het gaat over het beginsel zelf. De christelijk-sociale beweging heeft zich jarenlang ingezet voor de totale belangen van *people, planet en profit* als een integraal geheel. Nieuwe *issues* kregen daarbij niet makkelijk voet aan de grond. Het *issue* milieu en het *issue* dierwelzijn kon terzijde worden geschoven vanuit de hantering van de drie p's als bolwerk. Binnen de christelijk-sociale beweging werd met veel wantrouwen gekeken naar de *one-issue* bewegingen uit de hoek van milieuorganisaties en actiegroepen voor dierwelzijn. In zekere zin vervulde de kerk binnen de christelijk-sociale beweging de rol van kritische sparringpartner. Over deze rol van de kerk in relatie tot de land- en tuinbouw wil ik u een dilemma voorhouden.

De land- en tuinbouw is de afgelopen vijf jaar geteisterd door grote problemen die samenhangen met dierwelzijn. Te denken valt aan bse, varkenspest, mond- en klauwzeer en vogelpest. Toen rond 1998 ruim 10 miljoen gezonde varkens werden vernietigd om zo snel mogelijk de varkenspest onder controle te krijgen, heb ik geen enkele brief vanuit de kerken ontvangen. Toen er in 2001 vanwege de mond- en klauwzeer 200.000 gezonde runderen vernietigd werden, kreeg ik gedurende vier maanden gemiddeld iedere dag een brief van een kerk, kerkgenootschap of samenwerkingsverband van kerken, waarin opgeroepen werd te stoppen met deze vernietiging. Nu vandaag vele miljoenen stuks gezond pluimvee vernietigd worden om de pluimveepest onder controle te krijgen, ontvang ik weer totaal niets. Welke ethiek en welk beginsel moet het maatschappelijk middenveld hieruit afleiden en wat is de betekenis van de kerken voor organisaties die vandaag in de vuurlinie staan?

Het programma voor de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging *Wording en werking* biedt een goed kader voor het onderzoek dat in de komende jaren verricht kan worden. Een goede inventarisatie van de onderzoeken die nog verricht dienen te worden om uiteindelijk tot een beter beeld van de christelijk-sociale beweging te komen.

De geschiedschrijving van de christelijk-sociale beweging heeft enige jaren een opleving gekend. Deze opleving begon met het verschijnen van het boek van Arno Bornebroek over de geschiedenis van de Industrie- en Voedingsbond cnv en haar voorlopers.¹ Dit was een van eerste grote wetenschappelijk verantwoorde studies naar een christelijke vakbond in Nederland. Kort daarvoor was een boek verschenen van Paul Werkman en ondergetekende over het cnv in oorlogstijd.² Daarna zijn van mijn hand nog twee boeken verschenen, de eerste in samenwerking met Johan Slok over de geschiedenis van de Hout- en Bouwbond cnv,³ de tweede over de acom, de cnv-bond voor militairen. Deze laatste studie verscheen in mei 2002.⁴

Maar sindsdien staan er binnen de christelijke vakbeweging geen nieuwe grootschalige projecten bij de bonden meer op stapel. Daarentegen is binnen de vakcentrale de aandacht voor de geschiedschrijving niet verslapt, getuige het project om in 2009 de geschiedenis van de vakcentrale cnv te kunnen presenteren en de continuering van het *Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging* voor nog eens vijf nummers.

Het nut van geschiedenis

De vraag mag wel gesteld worden, waarom binnen de aangesloten organisaties weinig animo meer is om de geschiedenis te boek te stellen? Heeft dat te maken met de financile omstandigheden? Voor een deel is dat het geval. Het uitvoeren van een dergelijk onderzoek kost tijd en geld en momenteel liggen de prioriteiten bij andere zaken: directe belangenbehartiging van en serviceverlening aan leden. Een keuze die op korte termijn zeker te rechtvaardigen is.

Voor een deel heeft het ook te maken met de vraag wat het nut is van geschiedschrijving. Het heeft immers in het verleden plaats gevonden en wat kunnen we er nu nog mee, zijn veel gehoorde vragen en opmerkingen in dergelijke discussies. Het antwoord hierop is vrij simpel: iedereen heeft kennis van zijn verleden nodig om te weten waar hij in de toekomst naar toe wil gaan. Onvoldoende kennis van de motieven van oprichting van de christelijke vakbeweging maakt het onmogelijk om een goede discussie te voeren over de toekomst. De christelijke

8. Waarom geschiedschrijving zo belangrijk is

J.J. van Dijk

1. A. Bornebroek, *De strijd voor harmonie. De geschiedenis van de Industrie- en Voedingsbond cnv 1896-1996* (Amsterdam 1996).

2. J.J. van Dijk en P.E. Werkman, *Door geweld gedwongen. Het cnv in oorlogstijd* (Utrecht 1995).

3. J.J. van Dijk en J. Slok, *Saamgesnoerd door eenen band. De geschiedenis van de Hout en Bouwbond cnv 1900-2000* (Odijk 2000). *De proefschrift-versie was: J.J. van Dijk, 'Als de Heere het huis niet bouwt...'* Een beeld van de geschiedenis van de Hout- en Bouwbond cnv 1900-2000 (Culemborg 2000).

4. J.J. van Dijk, *Strijd of eigen weg? acom 1982-2002* (Culemborg 2002).

vakbeweging heeft slechts toekomst als het een eigentijdse vertaling van de oude beginselen kan geven. Maar dan moeten mensen wel weten wat die oorspronkelijke beginselen waren. Een geschiedschrijving van een organisatie geeft een impuls aan de herwaardering van de beginselen van die organisatie. Dat is de waarde van de geschiedschrijving voor organisaties.

En daarmee kom ik op een van de vragen die vaak aan de orde worden gesteld: zal de secularisatie en ontkerkelijking in Nederland leiden tot een eenheidsvakbeweging? De eerste reactie is: de toekomst zal dat moeten leren. Er zijn echter momenteel geen tekenen die daarop wijzen. De Christelijke vakbeweging groeit nog steeds en vertegenwoordigt nog steeds meer dan 365.000 leden, een substantieel aantal. Daar komt bij dat de aandacht voor spiritualiteit en bezinning in de Nederlandse samenleving in de afgelopen jaren ook weer is toegenomen. Dat betekent niet automatisch een terugkeer naar het christendom en het kerkbezoek, maar mensen hebben wel steeds meer het gevoel dat het materiële niet alles is en kan zijn. Organisaties die op die gevoelens in kunnen spelen zullen hier in de toekomst van profiteren. Het betekent echter wel dat de christelijk-sociale beweging de opdracht heeft om de christelijk-sociale beginselen te vertalen naar eigentijdse begrippen en beleid. Dat is een zware opdracht, die tegelijkertijd een geweldige uitdaging inhoudt. Maar zoals hierboven al is beschreven, is juist onderzoek naar de achtergronden en het verleden van de christelijke vakbeweging een belangrijke voorwaarde voor een goed antwoord op de uitdaging.

In vergelijking met de christelijke vakbeweging steken de christelijke ondernemersorganisaties schril af, met uitzondering van de *cbtb*, die hun geschiedenis hebben laten beschrijven in *Op goede gronden*.⁵ Maar de christelijke ondernemers, zowel de middenstanders als de grotere werkgevers en hun branche-organisaties hebben nog weinig van hun geschiedenis laten beschrijven. Dat is een duidelijke omissie. Het voert te ver om hier een causale relatie te leggen tussen hun gebrekkige historische aandacht en het feit dat veel van deze organisaties zijn gefuseerd met andere, niet-confessionele werkgevers-organisaties. Wel zou dit een interessante onderzoeksvraag kunnen zijn.

Ten aanzien van andere onderdelen van de christelijk-sociale beweging is het vooral ook interessant om onderzoek te doen naar hun positie. Ik denk in dit geval aan het christelijk onderwijs, christelijke welzijnsinstellingen (sociaal-cultureel werk en verzorgingshuizen) en de pers. Waarom is de positie van het christelijk onderwijs nog erg sterk, terwijl in het welzijnswerk

5. R.E. van der Woude, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1918-1995 (Hilversum 2001)*.

veel van de glans is verdwenen? Welke rol heeft het subsidiebeleid van de overheid – de zogeheten verstatelijking van het maatschappelijk middenveld – hierin gespeeld?

Ideologie en praktijk

Maar de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging moet zich niet beperken tot een discussie over de beginselen van de christelijk-sociale beweging. Net als bij onderzoek naar de niet-confessionele beweging een link moet te worden gelegd tussen de ideologie en de praktijk, behoort dat ook gedaan te worden bij de christelijk-sociale beweging. In het verleden is wellicht de geschiedschrijving van de christelijke vakbeweging te veel opgebouwd uit feitelijke beschrijvingen: te veel de nadruk op het vertellen van de gebeurtenissen. De dimensie van verklaren kwam onvoldoende aan bod. Pas aan het einde van de twintigste eeuw kwam daar verandering in. Vanaf dat moment werd ook uitgelegd waarom bepaalde keuzes werden gemaakt. Een verwijzing naar de ideologie is daarbij noodzakelijk, maar tegelijkertijd de beschrijving van de feitelijke beslissingen.

In het onderzoeksprogramma *Werking en wording* wordt de onderzoekers veel ruimte geboden voor de te verrichten onderzoeken. In belangrijke mate hebben ze de vrijheid om hun onderzoeken te kiezen en te plannen, mits het binnen de kaders blijft van het programma. Daarnaast is het de bedoeling om ook andere projecten binnen te halen, die gefinancierd worden door de opdrachtgever. De vraag die dan rijst is of een dergelijk onderzoek voldoende wetenschappelijk is, of er voldoende onafhankelijkheid van de opdrachtgever kan blijven? Een geschiedschrijving van een organisatie vanuit een opdracht hoeft niet onwetenschappelijk te zijn. Het hangt vooral af van de afspraken die gemaakt zijn met de opdrachtgever. In de eerste plaats moeten heldere afspraken vastgelegd worden over de onafhankelijkheid van de onderzoeker en auteur. Daarnaast is het noodzakelijk om een klankbordgroep in het leven te roepen, die bestaat uit professionele historici en ervaringsdeskundigen. Ze vullen elkaar aan en weten de juiste interpretatie in te kleuren en tegelijkertijd de wetenschappelijke kwaliteit te waarborgen. In dergelijke gevallen is eerder sprake van verrijking van het schrijven in opdracht dan van een verarming.

9. Over ondernemerschap en levensbeschouwing

B. Rutgers van der Loeff

1. Zie o.a. H. Wijffels, 'Naar een bewustzijn van duurzaamheid', in: H. Klamer en H. Pieper ed., *Spiritualiteit en besturen, een vruchtbare verbinding?* (Budel 2003), een uitgave van de Stichting NCW en VKMO.

2. Zie 'Dienstbaar Leiderschap', thema van en hoofdartikel in Het Verbond, de tweemaandelijks NCW-opiniemagazine van 27 maart 2003.

3. Zie voor een overzicht voor de activiteiten van de Stichting NCW: De spirit in je werk, programma 2003, leiderschap, maatschappelijk ondernemen, spiritualiteit, filosofie voor managers, retraites. (Den Haag 2003).

De laatste tijd spelen er op het vlak van ondernemerschap en levensbeschouwing twee belangrijke thema's, die in de publiciteit echter zelden met levensbeschouwing in verband worden gebracht. Ik doel daarbij ten eerste op de overgang van een mechanistische naar een organische tijd, zoals die door Herman Wijffels ter sprake wordt gebracht,¹ en ten tweede aan het begrip dienend leiderschap². De termen spreken grotendeels voor zich, ook naar ik hoop in dit gezelschap ten aanzien van hun levensbeschouwelijke dimensie. Natuurlijk is het mogelijk en soms noodzakelijk diepgaande betogen of bijeenkomsten aan deze twee thema's te wijden. De Stichting NCW, het centrum voor bezinning en maatschappelijk ondernemen van de centrale ondernemingsorganisatie vno-NCW, levert daar zelf ook graag een bijdrage aan, maar dat is hier nu niet aan de orde.³ Wat hier wel aan de orde is, is de, je zou haast kunnen zeggen: vergeten levensbeschouwelijke dimensie van die beide onderwerpen.

Dat 'vergeten' is heden ten dage niet beperkt tot de thema's van de organische samenleving en dienend leiderschap. Het is meer een algemene verlegenheid of zelfs onvermogen om het levensbeschouwelijke een plaats te geven in ons dagelijkse leven en met name in onze dagelijkse arbeid. In feite moet ik vaststellen dat tot nu toe ook in de inleidingen en betogen tijdens deze conferentie het levensbeschouwelijk element maar zwak, namelijk behoorlijk afstandelijk, aan bod is geweest. Voor sommigen behoort dat ongetwijfeld bij de wetenschap. Maar ik vrees dat op die manier de Verlichting een veel groter gelijk krijgt dan ze verdient heeft. Natuurlijk zijn analyse en eenduidig taalgebruik van belang. Maar als daardoor de zaken die zich per definitie niet eenduidig laten vastleggen worden weg gesaneerd, zijn we verkeerd bezig. Dan halen we niet alleen de ziel uit de wetenschap, maar ook de ziel uit de samenleving, uit de economie, uit ondernemingen en uit de mens. Want dan laten we het belangrijkste moedwillig buiten beschouwing. Dat moeten we niet willen en dat moeten we dus niet doen.

Over personen gesproken

Wat dan wel? Voorafgaand aan mijn eigenlijke hoofdpunten wil ik mij in deze context graag plaatsen in de traditie van mijn betovergrootvader Abraham Rutgers van der Loeff. Deze stichtte, als verlichte dominee uit de Groninger school der Modernen, omstreeks 1870 één van de eerste, zo niet dé eerste beroepsopleiding in Nederland, te weten de Kweekschool voor Zeevaart in Leiden.⁴ Mensen die in Leiden de weg weten, zullen het pand aan het Noordeinde zeker weten te staan, al heeft

het nu een andere bestemming.⁵ Mijn betovergrootvader oogste echter mede grote waardering door zijn korte preken. Ik wil mij ook daarin zoveel mogelijk aan hem spiegelen, hoe veel er ook over ons onderwerp te zeggen valt.

Allereerst is het mijns inziens, wanneer we het hebben over christelijke werknemers- en christelijke ondernemersorganisaties, van groot belang een onderscheid te maken dat tot nu toe niet genoemd is, namelijk dat tussen ondernemersorganisaties en ondernemingsorganisaties. Ondernemers kunnen christelijk zijn, ondernemingen niet of nauwelijks. Dat is een probleem dat zich aan werknemerskant niet voordoet: daar gaat het per definitie om personen. Maar zodra ondernemersorganisaties machtiger gingen worden – of ook: meer naar macht gingen streven – werd de rol van ondernemingen belangrijker, veelal ten koste van die van de persoonlijke ondernemers. Als het in stelling 8 dus gaat om de strijd tussen belang en christelijke grondslag mag dit aspect niet uit het oog worden verloren.

Praktisch is hierbij van belang het feit dat in het oude ncw oorspronkelijk een hoofdrol werd gespeeld door de vijf Regionale Verenigingen (en Jong Management), waarvan directeur-eigenaren (respectievelijk hun beoogde opvolgers) als persoon lid waren. Toen bij het ncw ook branche-organisaties – die veelal zouden opgaan in fusies van protestants-christelijke, katholieke en neutrale organisaties – en grote bedrijven als leden een steeds grotere rol gingen spelen, werd een fusie met het voormalige vno, met grotendeels dezelfde ledenkring, op den duur onvermijdelijk.

De levensbeschouwing in taal en beeld

Eerst wil ik nu de verhouding tussen persoon en instituut met het beloofde christelijk taalgebruik verduidelijken. Ik verwijs dan graag naar het verhaal over de Barmhartige Samaritaan en ik wil dat gebruiken als een soort model voor de plaats van de christen in de maatschappij: geen ongebruikelijk model, maar ik zal het hier toch iets anders uitleggen. In dit bijbelverhaal valt onmiddellijk op dat de Leviet en de priester veel meer de standaard- of zelfs modelgelovige representeren dan de Samaritaan. Die eersten hebben er immers voor geleerd en hebben er hun beroep van gemaakt, de Samaritaan is in de Joodse visie een soort afvallige, een soort allochtoon. En toch de enige die het goed doet. Volgens de overlevering nog een koopman ook. Wat ik daarin uitgebeeld zie is het gevaar van een vast rolpatroon en vooral van het je binden aan een instituut, zoals de priester en de Leviet hadden gedaan. Instituten hebben de neiging zich tégen hun oorspronkelijke doelstelling te keren. Ivan Illich heeft dat schitterend verwoord als: in scholen word je

Tussen januari 1997 – de datum van de fusie tussen vno en het oude ncw – en maart 2002 heette de huidige Stichting: Vereniging NCW – Centrum voor maatschappij-betrokken management van de Vereniging vno-ncw. Deze Vereniging ontplooidde dezelfde activiteiten als de huidige Stichting ncw. Zie voor een overzicht daarvan: ncw 1997-2002, Van Vereniging naar Stichting annex Jaarverslag 2002.

4. Voor een complete beschouwing over de Modernen, zie J. van Vree, De Groninger Godgeleerden (Kampen 1984).

5. In april 2003 werd in de oude Kweekschool feestelijk het kantoor geopend van Geelkerken & Linskens Advocaten. (Zie het magazine van vno-ncw West, jrg. 2003, waar in zowel nr. 2 als nr. 3 afbeeldingen van dit pand voorkomen) In het pand zijn nog de steile trappen aanwezig, die waren aangebracht

omdat ook inschepen trappen steil zijn. Zie voor de geschiedenis van deze school R. Kagie, Jantjes van Leiden (Leiden 1986), een uitgave van de Stichting Burgerschapskunde, Nederlands Centrum voor Politieke Vorming, die in dat jaar naar ditzelfde pand verhuisde.

6. Zie voor nadere beschouwingen daaromtrent een manifest dat op 15 april 2002 werd aangeboden aan de toenmalige

dom, in ziekenhuizen ga je dood en op snelwegen kom je tot stilstand. Ik voeg daar altijd graag aan toe: in kerken verlies je je geloof. Bovendien begrijp ik degenen die, zeker na de afgelopen beurscrisis en schandalen, toe zouden willen voegen: in ondernemingen verlies je je geld. Een zekere overdrijving is deze beelden uiteraard niet vreemd. Maar de merkwaardige ontwikkeling van instituten die ze alle aangeven is ook door Robert Michels gesignaleerd en neergelegd in zijn ijzeren wet van de oligarchie: binnen en via een instituut krijg je macht en veelal gaat de macht met de mens aan de haal. Voor mij korte illustraties van het feit dat er fundamentele verschillen zijn tussen een ondernemer en een onderneming. En dat dientengevolge in studies naar morele en levensbeschouwelijke aspecten van het bedrijfsleven de ondernemer als persoon – maar net zo goed de manager of de werknemer als persoon – nooit buiten beschouwing mag worden gelaten.

Ik trek deze lijn met nog één voorbeeld door. Want ook het gevaar van overheersende structuren is niet iets dat we slechts dankzij de moderne wetenschap aan de weet zijn gekomen. Voor mij is de boodschap van het Jubeljaar exact hetzelfde: na vijftig jaar is een structuur als regel vastgeroest en keert hij zich tegen de mensen die er mee te maken hebben. Dus moet die structuur op de schop, moet er weer gekeken worden waar het ook al weer om begonnen was. Dat is trouwens, breder gezien, een vraag die je je vanuit praktisch elke religie elke dag kunt en moet stellen. ‘Bekering’ is in die zin geen zaak die zich éénmalig in de mens afspeelt, maar is een zaak van elke dag opnieuw zoeken naar God, de Transcendente en Onzegbare.

Het Onzegbare in beeld houden

Maar onzegbare zaken zijn door de Verlichting van het toneel afgeschoven. Wat overblijft zijn de tastbare dingen die we via ‘instructie’ kunnen overdragen. Als het echter om het wezen van de mens gaat komen we ook met onzegbaarheden in aanraking, die zich hooguit in poëzie of religieuze taal laten benaderen. Als je daar iets mee wilt doen in studie of opleiding heb je het niet meer over ‘instructie’ maar over *Bildung* oftewel vorming.⁶ Dat nu zie ik als één van de taken van christelijk-sociale organisaties. Zolang ze dat doen, hebben ze (in reactie op stelling 9) bestaansrecht, zodra ze ophouden hun zoutende oftewel zuiverende werk te doen, zijn ze rijp om vertreden te worden.

Ik zou dit laatste dus niet onmiddellijk willen zien als een strijd tussen principes en belang (zoals in stelling 9 gebeurt), al hebben principes er wel mee te maken. Want ik associeer, misschien wat bevooroordeeld, principes helaas eerder met ‘in-

structie' dan met vorming en eerder met de priesters en Levieten dan met de Samaritaan. De mens draagt die principes wat mij betreft als het ware ín zich. Om ze daadwerkelijk te ontwikkelen en in de praktijk te brengen gaat het om méér of zelfs andere dingen dan instructie in de christelijk-sociale leer (waarover stelling 7 spreekt). Het gaat om het ontwikkelen van je eigen persoon, je eigen authenticiteit. Dat gebeurt bijvoorbeeld door het goede voorbeeld, dat wil zeggen door leermeesters, die niet alleen lesjes leren, maar vooral voorléven en inspireren.⁷ Het is dan ook boeiend om het resultaat te zien van onderzoek naar de meest duurzame grote bedrijven van Amerika, dat wil zeggen bedrijven die al een aantal generaties financieel én maatschappelijk goed presteerden. Het gemeenschappelijk kenmerk van die bedrijven werd aangeduid als 'authenticiteit'.⁸ Want er was geen centraal recept te vinden in het personeels- of marketingbeleid, in de organisatiestructuur of het *Research & Development*beleid: dat deed ieder van die bedrijven op zijn eígen manier. Juist die eígenheid werd daarmee karakteristiek en zo te zien de basis voor hun succes.

De authenticiteit van de eigen kring

Die eigenheid is ook voor ons onderwerp van belang. Want als we in de wereld om ons heen kijken, is er geen land waar levensbeschouwing en belangenbehartiging door bedrijven zo nadrukkelijk gekoppeld zijn geweest als in het voormalige ncw, het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond. In Uniapac, de wereldfederatie van christelijke ondernemersorganisaties, was het ncw dan ook een buitenbeentje.⁹ Al de andere buitenlandse zusterorganisaties waren en zijn personenorganisaties, waarin belangenbehartiging alleen aan bod kwam in de zin van ideële belangenbehartiging, dus in het bepleiten van maatregelen die nadrukkelijk werden gezien als bijdragen aan een meer rechtvaardige maatschappelijke orde. Gezien de bescheiden omvang van het secretariaat van die organisaties – te vergelijken met die van de huidige Stichting ncw – ging en gaat het daarbij altijd slechts om een beperkt aantal beleidsonderwerpen, zoals pensioensystemen, werkloosheidsbestrijding, corruptie of *corporate governance*.

Overigens is ook de huidige positie van de Stichting ncw ten opzichte van de buitenlandse zusterorganisaties nog altijd een bijzondere. Een bijzondere positie die in een aantal opzichten duidelijk voordelen en dus ook verantwoordelijkheden geeft of om het ondernemender te zeggen: uitdagingen. Eén van de bijzonderheden van de Stichting ncw is haar oecumenische karakter (al sinds 1970). Dat betekent bijvoorbeeld concreet dat ik eerder zal kijken naar de overeenkomsten tussen het

minister van onderwijs Hermans: 'Pleidooi voor een onderwijs'wende'. Van functionele informatie-markt naar vitaal leren', door prof. dr Wil Derkse.

7. Zie ook B. Rutgers van der Loeff e.a. ed., Leermeesters, Ondernemers over hun voorbeelden. Met een inleiding door prof. dr. Wil Derkse (Zoetermeer 2001).

8. Zie J. Collins en J. Porras, Built to last. Successful Habits of Visionary Companies (London 1994).

9. Zie voor een korte geschiedenis van Uniapac de desbetreffende bijlage van Sustainability, Equity and Solidarity, A report based on the xxist World Congress of Uniapac (Den Haag 2002), een uitgave van het ncw.

subsidiariteitsbeginsel en de souvereiniteit in eigen kring, dan naar de verschillen, die er natuurlijk zijn (en waarover stelling 6 handelt). Maar het subsidiariteitsbeginsel heeft internationaal een grote voorsprong doordat het, mede dankzij voormalig premier (en oud-voorzitter van Jong Management – ncw) Ruud Lubbers, terecht is gekomen in de tekst van het Verdrag van Maastricht.

Terug naar de bronnen en verder naar de toekomst

In het verlengde hiervan past een afrondende verwijzing naar woorden van Abraham Kuiper, die omstreeks 1870 al zei: kijk naar Freiherr Von Ketteler, bisschop van Mainz, want de katholieken liggen als 't gaat om de christelijk-sociale leer ten aanzien van de 'sociale quaestie' ver op ons voor.¹⁰ Dat lijkt mij tevens te raken aan het doel van de geschiedenis: niet slechts het compleet maken van de overzichten van jaartallen en gebeurtenissen, maar het bevorderen van inzicht, ook ten aanzien van het heden en de toekomst. Voor dat inzicht is het niet zinnig zich tot de Kuyperiaanse traditie te beperken, zoals Kuiper zelf al aangaf, zoals ik mede bedoelde met de verwijzing naar mijn betovergrootvader en zoals het verhaal van de Barmhartige Samaritaan ons al evenzeer leert.

10. Bron: A. Kouwenhoven, De dynamiek van christelijk-sociaal denken (Nijkerk 1989).

Dit project – en daar verdienen de auteurs alle lof voor – is stevig onderbouwd en de vraagstelling is grondig in de historiografie en de sociaal-wetenschappelijke literatuur ingebed. Opmerkelijk is evenwel de defensieve opstelling die het geheel impliciet doordeesemt. Het lijkt er inderdaad sterk op dat die uitgebreide methodologische verantwoording nodig lijkt omdat het onderwerp anders niet ernstig zou worden genomen. Die vrees begrijp ik wel, maar ik wil er een paar kanttekeningen bij plaatsen.

Vooreerst is de tijd dat de inbreng van de christenen in de sociale actie – in de meest brede betekenis van het woord – niet ernstig werd genomen, al een tijdje achter de rug. In de *labour history* en ruimer in de geschiedenis van de sociale bewegingen is er in het buitenland sinds de jaren 1980 heel wat aandacht gegaan naar de christelijk sociale bewegingen.¹ Het oude vooroordeel – in Nederland verpersoonlijkt in het werk van Ger Harmen – lijkt me hoewel niet volledig verdwenen, in het *mainstream* onderzoek wel helemaal voorbijgestreefd. De vraag is dan waarom in Nederland de protestants-christelijk sociale beweging grotendeels buiten die reoriëntatie is gebleven. Naar mijn mening moet de oorzaak daarvan in de eigen protestants-christelijke kring gezocht worden veeleer dan in de houding van de ‘buitenwereld’, maar waarom dat zo was, is een andere kwestie. Ondertussen kan men alleen maar voordeel proberen te halen uit die ‘achterstand’ en proberen de inzichten uit het reeds verrichtte onderzoek in dit project te integreren. Dat de christelijke werkgevers helemaal buiten beeld zijn gebleven, is ongetwijfeld het resultaat van deze ‘achterstand’, waarbij men nog kan opmerken dat binnen de sociale geschiedenis pas zeer recent ook patroons en middenstand in ogen-schouw zijn genomen.

Originaliteit

Een tweede motief voor die defensieve opstelling lijkt me dat het onderzoek naar specifieke sociale bewegingen enigszins voorbijgestreefd is en vooral dan als dit door de betrokken beweging zelf wordt ondersteund (verzuilde geschiedschrijving). Dat laatste roept trouwens meteen de vraag op naar het statuut van opdrachtonderzoek. Op de eerste bedenking kan men opmerken dat ‘modieusiteit’ en wetenschappelijkheid nu eenmaal geen synoniemen zijn. Ook als een onderzoek niet sexy is, kan het wel aan de eisen inzake ‘wetenschappelijkheid’ voldoen. Helemaal ongegrond is de bedenking evenwel niet, want ook originaliteit is een wetenschappelijke kwaliteit. Die originaliteit kan echter ook bereikt worden door specifieke vraagstellingen en onderzoeksmethodes.

10. Enkele commentaren naar aanleiding van het project en de stellingen

P. Pasture

1. P. Pasture, 'The Role of Religion in Social and Labour History', in L. Heerma van Voss en M. van der Linden ed., Class and Other Identities. Gender, Religion, and Ethnicity in the Writing of European Labor History (Oxford 2002) 101-132.

Dat het onderzoek ten dele ook opdrachtonderzoek is, lijkt me evenmin een probleem. Heel wat degelijk en zelfs fundamenteel onderzoek – inclusief mijn eigen proefschrift – is uit dergelijk onderzoek voortgekomen. Uiteindelijk hangt alles af van de wetenschappelijke standaarden en de mate van onafhankelijkheid die men hanteert. Hierbij wil ik echter toch zelf een bedenking formuleren. De ervaring van het *Cahier voor de studie van de christelijk-sociale beweging*, waarnaar hier regelmatig verwezen is, noopt terzake toch tot enige voorzichtigheid. Naar mijn mening balanceert dit tijdschrift op en ook wel eens over de schreef van wat ik wetenschappelijk acceptabel zou vinden. Een aantal ‘stellingen’ gaan eveneens een m.i. voor het onderzoek nefaste richting uit: de taak van de historicus is niet een bijdrage te leveren tot een maatschappelijk debat, laat staan om de relevantie van waarden en visies uit het verleden voor het heden aan te tonen (stelling 5 en 6). De historicus richt zich, weliswaar vanuit zijn hedendaagse ervaringen en positie, op het verleden *an sich*.

Sociale geschiedenis na de ‘cultural turn’

Nu we toch aan het formuleren van bedenkingen toe zijn, wil ik opmerken dat de wetenschappelijke inbedding vrijwel uitsluitend sociaal-wetenschappelijk is geïnspireerd, maar weinig of niet rekening houdt met recente inzichten uit de sociale geschiedenis na de ‘cultural turn’. Nochtans zijn er hier duidelijk mogelijkheden, ook om ‘gender’ als analysecategorie te introduceren en om vrouwen zichtbaarder te maken. Hierbij denk ik aan het betrekken van het sociaal-culturele veld (vormingsactiviteiten, sociaal-culturele organisaties en acties: er zijn hier ook mogelijkheden om de beperkingen van de organisatorische invalshoek te overstijgen) maar ook aan het analyseren van de vertogen zelf en van de constructie van ideaalbeelden en van identificatieprocessen (incl. rolpatronen voor mannen en vrouwen) en van de rituelen die daarbij gehanteerd werden. Overigens biedt deze benadering ook een alternatief voor het (m.i. valse) dilemma geformuleerd in stelling 3 en de ook elders geformuleerde kritiek op de analyse van bestaans- en overlevingsstrategieën. Zij laat ook toe om de m.i. overspannen kritieken op de verzuilingsliteratuur op te vangen.

Daarbij verwijs ik ook naar recente nieuwe benaderingen van de maatschappelijke positie van religie of de secularisatiediscussie, die tevens fundamentele vraagtekens plaatst bij het traditionele moderniseringsdiscours. Auteurs als Staf Hellemans, Peter van der Veer en ikzelf benadrukken immers de moderniserende rol van religie in ‘moderne’ samenlevingen, waarbij echter ook het begrip moderniteit/modernisering

enigszins (of wat mij betreft erg radicaal) van betekenis verandert.² Van belang hier lijkt me om vooral het ‘totalitair’ karakter van de ‘moderne’ samenleving te onderkennen, waarvan de verzuiling overigens een onderdeel is: in tegenstelling tot het individualisme uit de Renaissance en de Verlichting slaagde de moderniteit er m.i. in grote mate in het leven collectief te organiseren en in eenheid te brengen, zelfs tot op het individueel niveau (vgl. de idee van een ‘totaal’ engagement – A. Prost). Ook tradities zijn niet pre-modern, zoals Max Weber in zijn onderscheid tussen moderne en traditionele samenlevingen stelt, maar zoals Eric Hobsbawm aantoonde juist zeer kenmerkend voor de ‘moderne’ samenleving (interessant is juist het onderscheid tussen ‘oude’ en ‘nieuwe’ tradities te onderzoeken en te bevragen).

Ideologieën

Een laatste bedenking is dat op bepaalde plaatsen in de tekst het christelijk sociale denken als een onveranderlijke entiteit wordt opgevat en ideologische verandering als een ‘verwatering’. Dat is een gevaarlijke misvatting en nefast voor historisch onderzoek. Niet alleen de ‘toepassing’, maar ook de fundamenteën van ideologieën zijn veranderlijk en ondergaan de confrontaties met de steeds veranderende historische werkelijkheid, met weerstanden en realisaties: ideeën zijn fundamenteel tijden contextgebonden. Hierbij zou ik een lans willen breken voor een ideeënhistorische benadering die nagaat welke de ideologie, de waarden en doelstellingen op een bepaalde plaats en tijd waren en hoe ze voortdurend veranderden o.i.v. externe factoren maar ook interne ontwikkelingen; hoe ze cultureel werden geconstrueerd en gestalte kregen in actie en organisatie, alsook de wisselwerking daartussen; hoe ze werden doorgegeven in onderwijs, vorming en opvoeding (bijzonder belangrijk in de ‘postmoderne’ *société amnésique*: vgl. Danièle Hervieu-Léger). Uiteraard kunnen vanuit dat perspectief vragen naar continuïteit en discontinuïteit centraal gesteld worden.

2. Zie W. Dambergen P. Pasture, ‘Restoration and Erosion of Pillarized Catholicism in Western Europe’, in J. Billiet, J. De Maeyer, K. Dobbelaere en P. Pasture (ed.), The Transformation of Christian Churches in Europe (*nog te verschijnen*).

Bijlage 1

Stellingen

Onderstaande stellingen/vragen zijn voortgekomen uit de problematiek waarop de onderzoekers bij de voorbereidende werkzaamheden zijn gestuit. Zoals het bij stellingen betaamt, zijn zij met opzet min of meer kras geformuleerd, om bij de discussie tegenwerping dan wel bijval uit te lokken.

Algemeen

1. Maakt de christelijk-sociale beweging zich niet schuldig aan misplaatst triomfalisme door de verworvenheden van de overlegeconomie (het poldermodel) aan zichzelf toe te schrijven? (Een vroeg voorbeeld is Marinus Rupperts uitspraak: 'De christelijk-sociale beweging is de eigenlijke beweging'.) (Is het niet reëler om te stellen dat de verdienste van de christelijk-sociale beweging niet verder strekt dan hooguit het formuleren van een compromis voor de strijd van socialistische en liberale tegenstanders?)

2. De zelfvoldaanheid waarmee Nederland in de afgelopen jaren het 'unieke' poldermodel aan de wereld heeft voorgehouden als panacee voor alle sociaal-economische kwalen is mede veroorzaakt door Nederlandse wetenschappers die tot dusverre te weinig oog hadden voor de internationale ontwikkelingen en daardoor verzuimden Nederlandse en internationale overlegmodellen te vergelijken.

Geschiedschrijving

3. In een afwijzing van de 'traditionele', naar binnen gekeerde geschiedschrijving van de christelijk-sociale beweging en een omhelzing van onderzoek naar 'bestaans- en overlevingstrategieën' schuilt een even groot gevaar van eenzijdigheid. (Waar de ene benadering het materiële verwaarloost, is de ander blind voor de kracht van beginselen en levensbeschouwingen.)

4. Blijft het project 'Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging' – ondanks de bewering van het tegendeel – toch niet binnen het spoor van een typisch traditionele en verzuilde geschiedschrijving? Is dat niet het gevolg van het doen van 'geschiedschrijving in opdracht', waarmee de onderzoekers zich louter op belanghebbenden richten? Is het project daarmee ook niet op voorhand tot 'onwetenschappelijkheid' gedoemd?

5. De distantie die veel hedendaagse sociaal-economische historici kenmerkt is er de oorzaak van dat hun bijdrage aan het debat over maatschappelijke problemen – zoals de revitalisering van het maatschappelijk middenveld of verzuiling als integratiemiddel bij allochtone groepen – al bij voorbaat als irrelevant wordt gezien.

6. Dat het fundamentele begrip ‘soevereiniteit in eigen kring’ op de historische schroothoop is beland – terwijl ‘subsidiariteit’ als maatschappelijk funderend begrip de tijd heeft overleefd – is daaraan te wijten dat de protestants-christelijke elite dit begrip op een bepaald moment als ‘black box’ kwalificeerde. Op de geschiedschrijvers van de christelijk-sociale beweging rust de taak ‘soevereiniteit in eigen kring’ vanuit het verleden voor de huidige tijd weer verstaanbaar te maken.

7. Moet de achterstand in de geschiedschrijving van de (protestants-christelijke) werkgeversorganisaties gezien worden als het gevolg van hun geringe binding met het (christelijk-) sociale gedachtegoed en hun defensieve houding bij de oplossing van sociaal-economische problemen?

8. Is de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging in de kern terug te brengen tot de worsteling tussen beginsel en belang? Als dit zo is, hebben de drie protestantse ondernemersorganisaties bij het zoeken naar de oplossing voor dit dilemma dan de weg van de minste weerstand gekozen door te fuseren met niet-christelijke verenigingen en dus te kiezen voor het belang?

9. Secularisatie en ontkerkelijking leiden vermoedelijk tot verdere afbraak van levensbeschouwelijk gefundeerde organisaties. Is de fusie van *cnv* en *fnv*, in dit licht bezien, niet slechts een kwestie van tijd?

Werkgevers en -nemers

Bijlage 2

Sprekers en forumleden

Drs. Arno Bornebroek studeerde nieuwste geschiedenis aan de **vu** en was sindsdien werkzaam bij onder meer het **hdc**, het **iisg** en de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang Oorlogsslachtoffers. Als freelance historicus verrichtte hij onderzoek voor diverse opdrachtgevers, zoals het Gereformeerd Ziekenhuis Eudokia, de Nederlandse Drogistenbond, de Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt) en de Industrie- en Voedingsbond **cnv**. Al deze werkzaamheden resulteerden in publicaties, bijvoorbeeld *De strijd voor harmonie. De geschiedenis van de Industrie- en Voedingsbond cnv* (Amsterdam 1996) en *Route van onafhankelijkheid. Uit de geschiedenis van de Vervoersbond cnv* (Amsterdam 1997). Hij bereidt als dissertatie een politieke biografie voor van Mr. Th. Heemskerk.

Prof. dr. J. de Bruijn studeerde geschiedenis en rechten in Groningen en promoveerde in 1979 op het proefschrift 'Geschiedenis van de abortus in Nederland. Een analyse van opvattingen en discussies, 1600-1979'. Sinds 1986 is hij directeur van het **hdc** en sinds 1993 bijzonder hoogleraar in de politieke geschiedenis bij de faculteit Rechtsgeleerdheid van de **vu**. Recente publicaties van zijn hand zijn onder meer *Helpende Handen* (over Vrouwen **vu**-Hulp) (1999), *'Kuyper ist ein Luegner'* (over de kabinetsformatie van 1901) (2001), *Van tuindersknecht tot onderkoning* (het eerste deel van de biografie van dr. M. Ruppert, samen met drs. P.E. Werkman) (2001) en *P.A. Diepenhorst. Herinneringen* (samen met dr. R.E. van der Woude) (2002). Een Engelse vertaling van zijn boek *Abraham Kuyper. Leven en werk in beeld* (1987) zal in 2004 in de Verenigde Staten worden gepubliceerd.

Drs. Rienke Dekker studeerde theologie aan de Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Kampen, alwaar ze in twee theologische disciplines afstudeerde: praktische theologie en kerkgeschiedenis. Bij de eerste hadden de rol van kerk en geloof bij gedwongen agrarische bedrijfsbeëindiging haar bijzondere belangstelling; bij de tweede vrouwen en zending. Na haar studie was ze eerst werkzaam als pastoraal werker en vervolgens, na het afleggen van haar kerkelijk examen, als predikant in de Gereformeerde kerk van Almelo. Ze publiceerde over Johanna Geertruida Dreckmeier en haar bijdrage aan de emancipatie van de vrouw binnen de medische zending. Ze bereidt een proefschrift voor over de geschiedenis van de gereformeerde diaconie.

Ing. Dirk Duijzer studeerde onder meer bedrijfskunde aan de Hogere Landbouwschool. Hij was achtereenvolgens sociaal-

economisch voorlichter bij de Utrechtse cbtb, secretaris-penningmeester bij de Drentse cbtb, penningmeester van de landelijke cbtb en algemeen-secretaris/directeur bij dezelfde organisatie. Sinds 1998 is hij algemeen-directeur van I to-Nederland. Deze positie combineert hij met diverse andere functies, zoals het voorzitterschap van de Stichting Alfa Omega en van het bestuur van de Stichting Agrippers en van de Raden van Commissarissen van het Bedrijfslaboratorium voor Grond- en Gewasonderzoek en van Alfa Accountants en Adviseurs. Ook maakt hij deel uit van de Bestuurskamer van de ser. Hij publiceert op het terrein van landbouw en muziekgeschiedenis, onder meer over het Wilhelmus.

Dr. Jan Jacob van Dijk studeerde politicologie en geschiedenis aan de vu. Tot 2002 was hij achtereenvolgens onderzoeker en beleidsmedewerker bij het cnv. Van 26 juli 2002 – 30 januari 2003 was hij lid van de Tweede Kamer voor het cda en daar woordvoerder voor onder meer Europese zaken. Hij treedt op als vervanger in de vacature van hoogleraar christelijk-sociaal denken aan de vu, die ontstond toen dr. J.P. Balkenende na zijn aantreden als premier deze functie neerlegde. Hij publiceert regelmatig over de christelijke vakbeweging en is secretaris van het Cahier voor de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging. In 2000 promoveerde hij aan de vu op het proefschrift *'Als de Heere het huis niet bouwt ... Een beeld van de geschiedenis van de Hout- en Bouwbond cnv 1900-2000*.

Drs. Piet Hazenbosch studeerde economie aan onder meer de eu in Rotterdam. Hij was senior beleidsmedewerker arbeidsmarktbeleid en structuurvraagstukken, coördinator arbeidsvoorziening en lid Centraal Bestuur Arbeidsvoorziening. Thans is hij senior beleidsadviseur voor strategische vraagstukken bij het bestuur van het cnv. Hij publiceert over politiek-economische en historische onderwerpen. Een greep daaruit: *Volledige werkgelegenheid: droom of daad? Preadvies voor de Vereniging van Staathuishoudkunde (1985)*; *Technologie: Mensenwerk (Kampen 1986)*; *Het vlees op de botten. Over structuur en participatie in vakbondsland (Kampen 1992)*. Hij is bezig met een historische studie over 100 jaar cnv.

Dr. Patrick Pasture doceert 'hedendaagse sociaal-politieke geschiedenis' en 'geschiedenis van interculturele betrekkingen' aan de ku van Leuven. Hij was *visiting fellow/scholar* van het iisg, het Centre d'histoire sociale du xxe siècle van de Sorbonne en van de University of Pennsylvania. Hij publiceerde vooral over de geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging en

de Europese vakbeweging. Belangrijke studies van zijn hand zijn onder meer: *Christelijk syndicalisme in Europa na 1968. Spanningen tussen identiteit en praktijk* (Leuven/Amersfoort 1993) en *Histoire du syndicalisme chrétien international. La difficile recherche d'une troisième voie* (Paris 1999). Zijn huidige onderzoek betreft de transatlantische geschiedenis van het 'Christentum' in West-Europa en de usa.

Drs. Bram Rutgers van der Loeff studeerde politieke economie en econometrie aan de rug. Hij was werkzaam in het onderwijs en vervolgens beleidsmedewerker bij de ministeries van Onderwijs en Economische Zaken en bestuurder bij de Algemene Energieraad. Sedert 1989 was hij in diverse functies werkzaam bij het ncw. Sinds de fusie vno-ncw is hij beleidssecretaris van de Stichting ncw – Centrum voor maatschappij-betrokken management van vno-ncw. Ook is hij secretaris van de inter-confessionele werkgeversinternationale uniapac. Hij publiceerde onder meer op het terrein van energievraagstukken, de relatie overheid-middenveld en verantwoord ondernemerschap. Een recente publicatie van zijn hand is: *Visioenen. Ondernemers en hun missie* (Zoetermeer 2002).

Drs. Paul Werkman studeerde geschiedenis aan de vu. Hij was verbonden aan de vakgroep nieuwste geschiedenis van dezelfde universiteit. Nadien doceerde hij eigentijdse geschiedenis en politologie aan de faculteit journalistiek van de Christelijke Hogeschool Windesheim te Zwolle. Hij is thans onderzoeker bij het hdc en met dr. Van der Woude belast met de uitvoering van het project 'Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging'. Hij publiceert over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging. Samen met prof.dr. J. de Bruijn werkt hij aan het tweede deel van de biografie van Marinus Ruppert, in leven onder meer voorzitter van het cnv en Vice-President van de Raad van State

Dr. Rolf van der Woude rondde in 1989 zijn studie geschiedenis aan de rug af. In 1994 promoveerde hij op de studie *Leeuwarden 1850-1924: de modernisering van een provinciehoofdstad*. Hij was werkzaam bij de Fryske Akademy en de sectie Economische en Sociale Geschiedenis van de Faculteit Economische Wetenschappen van de rug. Sinds 1998 is hij als onderzoeksmedewerker verbonden aan het hdc. Samen met drs. Werkman is hij belast met de realisering van het project 'Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging'. Een belangrijke recente publicatie van zijn hand is: *Op goede gronden. Geschiedenis van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (1918-1995)* (Hilversum 2001).

mr. W. Aantjes

drs. A. Bornebroek
prof.dr. J. de Bruijn

drs. R. Dekker
dr. J.J. Dijk
P.F. Dillingh
ing. D. Duijzer

drs. W.G. van de Fliert
dr. J. Frieswijk

drs. P.A. Geljon
dr. J.F. Groen
mr. K. Groen

A. Harskamp
drs. P. Hazenbosch
drs. G.J. Hazenkamp
prof.dr. L. Heerma van
Voss
A. Hordijk
drs. J.M. Houkes

drs. H.J.Kaiser
drs. A.M. Kolle
D. Kooistra

dr. H.J. Langeveld
dr. J.M. van der Linde

drs. J. van der Molen

dr. P. Pasture
dr. J.M. Peet
dr. C.P. Polderman

drs. A.C. Rosendaal
drs. B. Rutgers van der
Loeff

drs. M.Ch.A. Smilde
H.N. Stoekenbroek
dr. J.P. Stoop
drs. M. van der Velden

dr. J.P. Verhoogt

G. Wagenaar
drs. P.E. Werkman
drs. J.E. Wigboldus
dr. R.E. van der Woude

dr. G.R. Zondergeld
prof.dr. H.J. van Zuthem
dr. J.P. Zwemer

Bijlage 3

Aanwezigen

